

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

2016

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Ажнюк Б. М. Європейські засади мовної політики	3
	Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української літературної мови (кінець XX — початок XXI ст.)	15
	Коць Т. А. Варіантність морфологічних форм іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини XX ст.	45
	Даниленко Л. І. <i>Погода і pohoda</i> у світлі української та чеської мов	51
	Жаборюк О. А. Білінгвізм крізь призму онтогенезу	62
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Вербич С. Багамольнікава Н. А. Тапанімія Гомельшчыны: структурна-семантична характеристика	74
	Приходько А. Козлова Т. О. Іконічність у лексиці індоевропейської прамови	79
	Валюх З. Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз	81

CONTENTS	Azhniuk B. M. European principles of language policy	3
	Taranenko O. O. New phenomena in the phonetics of the contemporary Ukrainian language (based on the late 20th — early 21st century Ukrainian language materials)	15
	Kots T. A. Variability of morphological forms of nouns in prescriptions and language practice of the second half of the 20th century	45
	Danylenko L. I. Nominations of <i>weather</i> in the Ukrainian and Czech languages	51
	Zhaboriuk O. A. Bilingualism viewed through the prism of ontogenesis	62
REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Verbych S. Багамольнікава Н. А. Тапанімія Гомельшчыны: структурна-семантычная характарыстыка	74
	Prykhodko A. Kozlova T. O. Iconicity in the Indo-European parent language . . .	79
	Valiukh Z. Vakulenko M. O. Ukrainian terminology: an integrated linguistic analysis	81

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЗАСАДИ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Статтю присвячено формуванню засад європейської мовної політики. Джерелами, на підставі яких їх можна сформулювати, є конституції та національні законодавства європейських держав; міжнародні акти, що регулюють міжмовні відносини, міжнародні документи рекомендаційного характеру, експертні висновки про мовне законодавство окремих держав, які надаються ОБСЄ, Венеціанською комісією та іншими експертами, наукові публікації з питань соціолінгвістики. Аналіз цих джерел дає підстави вважати, що європейські уявлення про мовну політику визначаються такими засадничими положеннями: провідна роль державної мови як фактора національної єдності; захист загрожених мов, збереження мовного розмаїття; двомовність (багатомовність) з достатнім володінням державною мовою; ефективність державного механізму забезпечення мовних прав.

Ключові слова: мовна політика, мовне розмаїття, державна мова, регіональна мова, міноритарна мова, мовні права, загрожена мова.

Під мовною політикою зазвичай розуміють заходи, здійснювані державою через систему органів законодавчої виконавчої та судової влади щодо збереження або зміни мовної ситуації в країні, перерозподілу сфер функціонування мов, захисту загрожених мов, впливу на розвиток мовної системи і її підсистем¹. На думку Дж. Фішмана, мовна політика «може бути більш або менш централізована, більш або менш всеохопна, більш або менш координована, більш або менш здійснювана державною владою»².

Держава виступає основним суб'єктом мовної політики. Одним з найважливіших її завдань є контроль за конфліктогенним потенціалом стосунків між мовними спільнотами в країні або в певному регіоні. За певних соціально-політичних обставин важливими суб'єктами мовної політики можуть бути неурядові організації, церква, міжнародні структури³.

2 жовтня 1992 р. в Страсбурзі Комітет Міністрів Ради Європи схвалив Європейську хартію регіональних або міноритарних мов (далі — Хартія), роботу над створенням якої було розпочато ще 1988 р. Хартію було відкрито для підписання 5 листопада 1992 року. Станом на 01.04.2016 р. Хартію ратифікували 25 європейських країн. В Україні Хартію ратифіковано законом України від 24.12.1999 р. Оскільки рішення цього закону скасував Конституційний Суд

¹ Брицин В. М. Мовна політика // Українська мова. Енциклопедія.— 3-тє вид. / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 375–378; Словарь социолингвистических терминов / В. Ю. Михальченко (ред.).— М., 2006.— С. 265.

² Fishman J. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning // *Advances in Language Planning*.— 1979.— N 23.— P. 82.

³ Див.: Ricento T. Models and approaches in language policy and planning // *Handbook of Language and Communication : Diversity and Change* / M. Hellinger, A. Pauwels (eds.).— S. 1., 2009.— P. 212.

України 12.07.2000 р., Хартію було повторно ратифіковано законом України від 15.05.2003 р. і введено в дію 19.09.2005 р. В Україні імплементація її положень ускладнювалася термінологічними розбіжностями між українським законодавством і офіційними текстами Хартії⁴ та недосконалістю українського перекладу Хартії, який вважався офіційним на час її ратифікації в Україні⁵. Значна частина суспільства негативно поставилася до ратифікації Хартії, оскільки ця подія сприймалася як сигнал того, що державна мова втрачає більшість переваг, які вона має відповідно до національного законодавства⁶. Таке сприйняття Хартії суперечить уявленню її авторів, які виходили з європейських презумпцій, пов'язаних з «нормальним» станом справ, за якого більшість людей користується державною мовою, а менша частина відстоює своє право на мовно-культурне виживання. Те, що мовні права титульної національності можуть бути обмежені на значній частині території держави, є для Європи нетиповим і аномальним⁷.

З часу ратифікації Хартії в Україні не стихає дискусія щодо того, які положення українського законодавства відповідають європейським принципам, а які їм суперечать. Особливою активністю щодо кількості посилань на європейські підходи до проблем мовного планування відзначилися в Україні часів президентства Віктора Януковича народні депутати Вадим Колесніченко та Сергій Ківалов, стверджуючи, що розроблений ними закон «Про засади державної мовної політики» відповідає дороговказам Хартії і є цілковито європейським. Ні вони, ні їхні опоненти та інші учасники дебатів з питань мовної політики, які також апелювали до європейських цінностей у сфері мовної політики, не сформулювали цих засад, а отже, питання не втратило актуальності й заслуговує на увагу дослідників. Насамперед потрібно з'ясувати, що є джерельною базою, на підставі якої можна сформулювати засадничі положення, що відображають європейський підхід до мовної політики і мовного планування.

Характер завдань, що вирішуються засобами мовної політики, дає підстави виділити такі основні джерела: 1) конституції та національні законодавства європейських держав; 2) міжнародні акти, що є правовими інструментами Ради Європи, насамперед Європейська хартія регіональних або міноритарних мов та Рамкова конвенція з прав національних меншин; 3) документи рекомендаційного характеру, що не мають юридично зобов'язальної сили, але відбивають погляди експертного середовища і справляють вплив на громадську думку. Такими є, зокрема, «Загальна декларація мовних прав», прийнята 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні і схвалена ЮНЕСКО, та «Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин» (1998 р.); 4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання європейської мовної хартії та експертні висновки про мовне законодавство конкретних держав, які надаються різними європейськими структурами, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін.; 5) наукові публікації з проблем мовної політики і мовного планування.

⁴ Є два юридично рівноправні офіційні тексти Хартії: англійською (The European Charter for Regional or Minority Languages) і французькою (La Charte européenne des langues régionales ou minoritaires) мовами.

⁵ Докладніше див.: Кресіна І. О., Явір В. А. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.— К., 2008.— С. 197.

⁶ Див. зокрема: Besters-Dilger J. The Ukrainian Language in Education and Mass Media // Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century.— Vol. 29. N 1–4.— 2007.— P. 262.

⁷ Ibid.— P. 264.

У контексті питання, винесеного на розгляд цієї статті, акти національного законодавства не менш важливі від міжнародних актів, зокрема від Хартії, насамперед тому, що (1) Хартію ратифікували не всі країни Європи ⁸ і (2) Хартія регулює не всю мовну політику, а тільки ту її частину, яка стосується мовних меншин ⁹. Деякі дослідники критично ставляться до Хартії, вважаючи, що «цей документ є машиною війни, головна мета якого — Франція та її неетнічне розуміння громадянства» ¹⁰.

Важливим джерелом, що відображає погляди експертного середовища не тільки європейського континенту, є «Загальна декларація мовних прав» — міжнародний документ, прийнятий 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні. Він отримав схвалення ЮНЕСКО, багатьох національних пен-клубів та ряду недержавних організацій. Оскільки Декларація не схвалена Радою Європи, вона має радше громадсько-політичний, ніж власне юридичний характер. Головна її сила — вплив на громадську думку. На противагу мовознавчій традиції пострадянських країн, що зазвичай розглядає мову насамперед як засіб обміну інформацією, «Загальна декларація мовних прав» ґрунтується на ширшому розумінні феномену мови: «Усі мови є виявом колективної ідентичності й особливого способу сприйняття та відображення дійсності. Вони є знаряддям згуртування, ідентифікації, спілкування та творчого самовираження» (ст. 7). Особливого значення у зв'язку з цим набуває ст. 41.2, що утверджує право мовної спільноти на захист від загрози «гегемонії з боку іноземної культури» (*hegemonic occupation by a foreign culture*). Декларація вказує на те, що тенденція до «універсалізму» та «гомогенізації» веде до збіднення людства і зменшення культурного розмаїття.

Принципи «Загальної декларації мовних прав» співзвучні з засадами лінгвістичної екології — напряду в соціолінгвістиці, що досліджує деформації, які виникли в мовному довіллі через різні історичні, соціокультурні, демографічні та інші обставини, а також можливості й шляхи виправлення цих деформацій. Авторам еколінгвістичних студій доводиться стикатися з тим, що сама етномовна спільнота не завжди виявляє зацікавленість у збереженні своєї мови. На цю обставину вказує й Декларація, в якій, зокрема, зазначено, що загарбання, колонізація, окупація та інші вияви політичного, економічного й соціального підпорядкування часто спотворюють уявлення про цінність мови і таким чином підривають мовну лояльність. Завдяки цьому мови деяких народів, що здобули суверенітет, і далі витісняються з ужитку. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Це ставить на порядок денний питання про залежність мовних прав від стану колективної свідомості відповідної спільноти. Але право на мову залишається одним з невідчужуваних людських прав навіть у тому випадку, якщо уявлення про цінність національної мови втратило значення для великої частини або навіть більшості етномовної спільноти.

У підґрунтя Декларації лягли ідеї, що протягом тривалого часу обговорюються міжнародним науковим співтовариством у рамках етнології, екології мови, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики і т. ін. У працях багатьох дослідників

⁸ Хартію не ратифікували держави Балтії, Бельгія, Греція, Ірландія, Португалія, Росія, Туреччина, Франція та деякі інші країни.

⁹ Докладніше див.: *Бестерс-Дільгер Ю.* Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід // *Мовознавство*. — 2010. — № 1. — С. 94–99.

¹⁰ *Больман І.* Мовні війни в Європі / Пер. з фр. — К., 2007. — С. 49.

дається гостра критика феномену глобального й регіонального мовного домінування. Наприклад, іспанський лінгвіст А. Бастардас Боада звертає увагу на так звані мови регіонального домінування (*languages of regional hegemony*), тобто мови, які набувають поширення поза межами їх традиційного побутування, відзначаючи, що міжмовні контакти не завжди є безболісними, а їх наслідки не сприяють збереженню мовного розмаїття людства. Дослідник вважає, що контроль за цими контактами має здійснюватися на рівні держави, регіону і всієї планети¹¹. Відома данська дослідниця Т. Скутнабб-Кангас вводить у науковий обіг вираз «мови-вбивці» (*killer languages*): «Якщо мова, наприклад англійська, як нерідна мова, витісняє іншу, рідну мову, вона стає мовою-вбивцею»¹². Р. Філіпсон, який запровадив у широкий науковий обіг термін *мовний імперіалізм* (*linguistic imperialism*), вважає, що міжнародна мовна гегемонія англійської мови є посяганням на мовні права інших етномовних спільнот¹³.

Аналіз зазначених вище джерел дає підстави сформулювати й запропонувати для обговорення принаймні чотири основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику, а саме: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність з достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав.

Розглянемо детальніше кожне із зазначених положень.

1. Провідна роль державної мови як фактора національної єдності. Цей принцип поділяють усі європейські країни, визнаючи тим самим, що мова — це не лише засіб передавання інформації від особи до особи, а й могутній засіб об'єднання людей у спільному національному домі. Закон Франції «Про вживання французької мови» (від 04.08.1999 р.) проголошує, що французька мова є основним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції¹⁴.

Важливим знаряддям мовної політики є статус мови. Він може бути офіційним (законодавчо закріпленим), напівофіційним і неофіційним (звичайним). У найбільш традиційному розумінні статус мови має бути офіційно закріплений юридичним актом — конституцією, законом, іншим офіційним документом. Офіційний статус — категорія історично-ситуативна, його мають не всі сучасні мови. Формального офіційного статусу не мають, наприклад, чеська мова в Чехії, англійська в Великобританії і в США¹⁵, німецька у ФРН, грецька в Греції, угорська в Угорщині, італійська в Італії, шведська в Швеції. Особливого значення статус державної або офіційної мови набуває там, де є протиборство мов, у якому статус виступає важливим регулятором. Сама наявність статусу — це значною мірою діагноз. Наявність рівного статусу в двох або більшій кількості

¹¹ *Bastardas Boada A. World Language Policy in the Era of Globalization : Diversity and Intercommunication from the Perspective of 'Complexity' // Noves Sl. Revista de Sociolinguística. Teoria i metodologia. — Estiu, 2002. — P. 3.*

¹² *Skutnabb-Kangas T. Linguistic Diversity and Biodiversity. The Threat from Killer languages // The Politics of English as a World Language : New Horizons in Postcolonial Cultural Studies / Ch. Mair (ed). — Amsterdam ; New York, 2003. — P. 49.*

¹³ *Phillipson R. International Languages and International Human Rights // Language : A Right and a Resource: Approaching Linguistic Human Rights / M. Kontra, T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, T. Varady (eds). — Budapest, 1999. — P. 40.*

¹⁴ Докладніше див.: *Чередниченко О. І. Захист офіційної мови в національній державі // Мовознавство. — 2013. — № 5. — С. 32–34.*

¹⁵ У США англійська мова не має офіційного статусу на рівні федерального законодавства, але в місцевому законодавстві багатьох штатів вона визнана офіційною.

мов зазвичай є наслідком подолання наслідків колоніальної залежності або соціолінгвістичної поляризації населення країни¹⁶.

Одним з показників офіційного використання титульної мови, яка формально не має офіційного статусу, є уживання в юридичних актах виразу *іноземна мова*. Характерним прикладом є Чехія — єдина зі слов'янських країн, де національна мова не має офіційного статусу, затвердженого конституцією¹⁷ або законодавством. Згідно з «Законом про набуття і позбавлення громадянства Чеської Республіки», документи, які подає особа для набуття громадянства, видані органами іноземної держави іноземною мовою, мають бути офіційно перекладені чеською мовою (§ 22), а володіння чеською мовою є обов'язковим для набуття громадянства (§ 7).

Немає положення про офіційну мову в конституції й законодавстві Німеччини, проте, згідно з законом про набуття громадянства Німеччини, претенденти на громадянство повинні засвідчити достатній рівень володіння німецькою мовою. Починаючи з 2007 р., запроваджено вимогу володіння німецькою мовою як умову отримання візи для одного з членів подружжя, який є вихідцем з-поза Європейського Союзу¹⁸. На практиці німецька мова виконує в ФРН усі функції державної мови в повному обсязі. Подібну ситуацію з функціонуванням «титульних» мов спостерігаємо в Греції, Італії, Угорщині, Швеції. Конституція Норвегії, в якій також немає вказівки на офіційний статус титульної мови, передбачає, що «тільки норвезькі громадяни, чоловіки й жінки, які говорять мовою країни, призначаються на офіційні державні посади» (ст. 92).

У багатьох країнах терміни *державна мова* і *офіційна мова* сприймаються як дуже близькі або тотожні. Завдяки цьому вони часто використовуються при перекладі як міжмовні відповідники. У законодавстві держав Балтії терміни *державна мова* і *офіційна мова* вживають як синоніми: литовська мова в законодавстві Литви називається державною, латиська, естонська у своїх країнах — офіційними. У всіх трьох випадках змістове наповнення термінів *державна мова* і *офіційна мова* не має суттєвих відмінностей. Подібне бачимо в рішенні Конституційного Суду України 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя». Однак дослідження показує, що *державна мова* і *офіційна мова* не є цілковитими синонімами.

Практика використання вислову *офіційна мова* в офіційно-діловому дискурсі європейських країн свідчить про його неоднозначність і змістову варіативність. Є підстави вважати, що в значенні цього терміна співіснують видове й родове значення. У видовому значенні його зміст близький до поняття «державна мова». У родовому значенні вислів *офіційна мова* передбачає варіативне розуміння рівнів офіційності: загальнодержавного (офіційна мова держави), регіонального

¹⁶ Класичними прикладами такої поляризації є Бельгія і Швейцарія (див.: Hartig M. The Language Situation and Language Policy in Belgium // Language Policy and National Unity / W. R. Beer, J. E. Jacob (eds).— Totowa, NJ, 1985.— P. 67–78; Grin F. Language policy developments in Switzerland: needs, opportunities and priorities for the next few years // Revue suisse de science politique.— 1998.— N 3.— P. 108–113).

¹⁷ У конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки (1960 р.) також не було положення про державну або офіційну мову.

¹⁸ Fairless T. European Court Strikes Down German Language Test for Turks // The Wall Street Journ.— <http://blogs.wsj.com/law/2014/07/10/european-court-strikes-down-german-language-test-for-turks>.

(офіційна мова республіки, штату, автономії і т. ін., що входять до складу держави), вузьколокального (офіційна мова адміністративно-територіальної одиниці), організаційно-технічного (офіційні мови ООН, офіційна мова міжнародної конференції тощо). На загальнонаціональному рівні офіційною може бути як національна мова титульного народу, так і паралельно з нею мова, що належить іншому народові. При цьому мова титульної нації часто називається державною (в англійському тексті здебільшого вживають вираз *national language*), а інша мова (або інші мови) — тільки офіційною. Відповідно до ст. 8 Конституції Ірландії, ірландська мова є «першою офіційною мовою», а англійська — «другою офіційною мовою». Стаття 2 ірландського Закону про офіційну мову (*Official Languages Act 2003*) дає таке пояснення: «під офіційними мовами маються на увазі ірландська мова, що є державною мовою (*national language*) і першою офіційною мовою, та англійська, що є другою офіційною мовою, як це визначено в ст. 8 Конституції». Як бачимо, синонімом державної мови (*national language*) в законодавстві зазвичай вважається тільки так звана перша офіційна мова, що в цьому випадку є мовою титульної нації.

Специфічна ситуація з використанням термінів *oficiálny jazyk* (офіційна мова) і *štátny jazyk* (державна мова) склалася в Словаччині. Відповідно до чинного закону «Про державну мову Словацької Республіки», схваленого 15 листопада 1995 р., словацька мова має статус державної. З ним співіснує термін *oficiálny jazyk* (офіційна мова), що вживається в офіційному словацькому перекладі Хартії, яку Словаччина ратифікувала 20 липня 2001 р.: «...jazyky ... odlišné od oficiálneho(ych) jazyka(ov) daného štátu, nepatria sem dialekty oficiálneho(ych) jazyka(ov) štátu ani jazyky migrantov» («...мови ... відмінні від офіційної (офіційних) мови (мов) даної держави, до них не належать діалекти офіційної (офіційних) мови (мов) держави, а також мови мігрантів»). Слід зазначити, що в історії мовного законодавства Словаччини був період, коли статус головної мови держави позначався терміном *úradny jazyk* (офіційна мова). Відповідний закон, прийнятий 26 жовтня 1990 р., називався «Закон про офіційну мову Словацької Республіки» («*Zákon o úradnom jazyku v Slovenskej republike*») і діяв до прийняття 15 листопада 1995 р. чинного нині «Закону про державну мову Словацької Республіки» (*Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky*). Еволюція терміновживання в мовному законодавстві Словаччини вказує на те, що терміни статусу сприймаються законодавцем як важливе знаряддя мовної політики. Порівняно із законом 1990 р. в законі 1995 р. термін не лише зазнав суттєвої зміни, а й отримав стисле й недвозначне тлумачення: «Державною мовою на території Словацької Республіки є словацька мова. Державна мова має перевагу над іншими мовами на території Словацької Республіки» (§ 1 п. 1, 2).

У статусі мови як державної виявляються водночас символічна й інструментальна функції мови, завдяки чому мова є потужним інтеграційним чинником. Вона є не тільки знаковою системою для інформаційного обміну, а своєрідною етнокультурною матрицею цілої спільноти людей, що об'єднані генетично, історично й соціально. У Європейській хартії регіональних або міноритарних мов і багатьох національних законодавствах національна мова виступає об'єктом захисту саме як частина європейської культурної спадщини, а не як знаряддя передавання інформації і тим більше не як засіб збереження залишків колоніальної залежності.

Статус мови безпосередньо пов'язаний з такою соціолінгвістичною і юридичною категорією, як мовні права. Мовні права титульної нації формалізують-

ся в офіційному статусі її мови¹⁹. Статус мови є важливою передумовою забезпечення мовних прав, але автоматично не може гарантувати їх дотримання. Приклади Ірландії і Білорусі свідчать, що формальна рівність двох державних мов може супроводжуватися катастрофічним занепадом мови титульної нації. За умов рівного статусу реальну перевагу отримує мова з потужнішим соціальним та інформаційним ресурсом.

Офіційний статус мови пов'язаний і з правами, і з обов'язками. Конституція Іспанії проголошує: «Офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (ст. 3). У законодавстві Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, сказано: «Каталонська мова є офіційною мовою Каталонії. Також офіційною є іспанська мова як офіційна мова іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов'язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов'язку» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6, п. 2). Остання з цитованих вище законодавчих норм вказує на те, що обов'язок забезпечення прав покладається на державний апарат.

Важливою ланкою, що пов'язує термін *державна мова* з історією національної культури, є розуміння феномену мови як національного надбання. Надбання — це не тільки право володіти й розпоряджатися, а й обов'язок захищати й примножувати. Воно зобов'язує державу дбати про якісний стан мови. Це передбачено мовним законодавством багатьох країн. Наприклад, згідно з Конституцією Іспанії (ст. 3), мови та мовні різновиди визнаються культурним надбанням і предметом особливої поваги та захисту²⁰. У законі «Про державну мову Литви» є окрема стаття, що називається «Правильність державної мови», де передбачено, що держава має «зміцнювати престиж і правильність литовської мови, створювати умови для захисту мовних норм, власних імен, географічних назв, діалектів і писемних мовних пам'яток, забезпечувати матеріальну базу функціонування державної мови...» (ст. 19). Згідно з «Законом про польську мову» (1999 р.), польська мова, що називається в законі офіційною мовою (ст. 4), «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3), «у юридичній практиці в Республіці Польща заборонено використання іншомовних висловів за винятком власних імен» (ст. 7). Подібні заходи, що покликані регулювати якісний стан мови, передбачає мовне законодавство Франції, Словаччини та ряду інших країн.

Відповідальність держави за якісний стан і кодифікацію державної мови визначається необхідністю врахування історичних традицій та діалектної бази цієї мови. Суверенітет держави у сфері кодифікації мовної норми зумовлений не офіційним статусом мови, а її автохтонністю, тобто генетичними параметрами. Наприклад, Республіка Білорусь згідно з конституцією має дві офіційні мови, білоруську й російську, однак приймати рішення щодо мовних норм може тільки в галузі білоруської мови, а кодифікація російської мови відбувається на батьківщині цієї мови — в Російській Федерації.

¹⁹ Про соціолінгвістичні особливості термінів на позначення статусу мови див.: Ажнюк Б. М. Сучасні тенденції в розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології (статус мов) // Мовознавство. — 2013. — № 2–3. — С. 163–183.

²⁰ Arzoz X. The implementation of the Charter in Spain // The European Charter for Regional or Minority Languages : Legal Challenges and Opportunities. — Strasbourg, 2008. — P. 84.

У «Законі про мови в Українській РСР», що діяв з 1989 р. до 2012 р., не було спеціальних положень, що стосувалися б ролі держави в регулюванні мовної норми. На відміну від нього, чинний закон України «Про засади державної мовної політики» (ст. 6) встановлює, що порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису, а також порядок офіційного видання цих загальнообов'язкових довідників визначаються Кабінетом Міністрів України.

2. Захист і підтримка міноритарних мов. Розвиток когнітивної лінгвістики та пов'язаних з нею напрямів соціолінгвістики й психолінгвістики дав поштовх для нового обговорення ідей, висловлених свого часу Й. Г. фон Гердером, В. фон Гумбольдтом, Е. Сепіром і Б. Уорфом, про те, що кожній національній мові притаманні риси, які визначають унікальність мовної картини світу її носіїв, особливостей їх мислення і способів творення нових знань²¹. З цього погляду загибель будь-якої з мов є непоправною втратою для людства²².

Варто зазначити, що необхідність збереження мовного розмаїття і забезпечення мовних прав національних меншин не завжди сприймалися політиками й науковцями як перспективна ідеологема мовної політики і мовного планування. Так, А. Мейє 1928 р. писав: «Малі національні мови — це та стадія, через яку люди невисокої культури проходять, долаючи шлях до вселюдської цивілізованості. Множинність мов у нинішній Європі, що створює незручності вже сьогодні, готує кризу, з якої важко буде вийти, оскільки вона суперечить магістральному напрямку цивілізації»²³. У сучасній Європі такі погляди вже не вважаються прийнятними. На думку Ф. Ван Парійса, мовне розмаїття — найпотужніший і по суті єдиний повноцінний засіб збереження культурного розмаїття. «Воно дає людям можливість вибирати, а отже, створює простір для колективного експериментування в особистому й соціальному житті, від чого людство зрештою тільки виграє»²⁴.

Піклування про мовне розмаїття означає відповідальність кожної держави за ті мови, які історично сформувалися або опинилися на її території. Ідеться не тільки про міноритарні, а й про титульні мови. Так, Ірландія відповідальна перед цивілізованим світом насамперед за ірландську мову, Білорусь — за білоруську, Україна — за українську. Ступінь відповідальності кожної з цих держав різний. Відповідальність за збереження білоруської мови стосується насамперед країни, що є історичною батьківщиною цієї мови — Білорусі, а також країн, де вона перебуває під захистом Хартії як одна з міноритарних мов (зокрема, України та Польщі). Мови, які не представлені державними формуваннями (наприклад, кримськотатарська, караїмська, гагаузька, урумська) є особливо вразливими до асиміляції, а отже, потребують особливих заходів підтримки. На думку І. Больман, це мови так званих «справжніх» меншин, коли жодна інша група поза межами їхньої території не говорить їхньою мовою (наприклад, бретонці та ретороманці)²⁵. На її думку, існують також «несправжні» меншини — групи, які в перебігу історії відірвалися від свого природного середовища й приєдналися до іноземної держави внаслідок завоювання. Ці групи є «меншинами» тільки в межах їхніх нинішніх державних кордонів.

²¹ Van Parijs P. Linguistic Justice for Europe and for the World.— Oxford, 2011.— P. 191.

²² Williams G. Sustaining Language Diversity in Europe. Evidence from the Euromosaic Project.— Basingstoke ; New York, 2005.— 251 p.

²³ Цит. за: Van Parijs P. Op. cit.— P. 12.

²⁴ Ibid.— P. 14–15.

²⁵ Больман І. Зазнач. праця.— С. 43.

Суттєвою обставиною є те, що, згідно з Хартією, існує відмінність між укоріненими мовами (мовами традиційного використання), з одного боку, і мовами мігрантів, для яких не передбачено спеціальних заходів підтримки, — з другого. Країни Балтії відмовляються включати до розряду мов, захищених Хартією, російську мову на тій підставі, що вона є мовою мігрантів. Саме захист «історичних регіональних або міноритарних мов Європи, деяким з яких із плином часу загрожує зникнення» як частини культурного багатства і традицій Європи, є основним завданням Хартії.

У різних країнах рівень державної підтримки мов з різним статусом не однаковий. Наприклад, порівняно з Німеччиною статус регіональної мови в Польщі (його має кашубська мова) передбачає нижчий рівень підтримки, ніж статус міноритарної мови, який надається мовам, що є державними в інших країнах (німецькій, українській, литовській, російській), чи бездержавним мовам і мовам, що не мають близької спорідненості з польською мовою (караїмська, татарська, ромська)²⁶.

Специфічною є мовна політика Франції щодо етнововних меншин. Уряд певною мірою визнає існування регіональних і міноритарних мов, хоча вони й не мають офіційного статусу. До назви урядового департаменту «*Délégation générale à la langue française*» (Головне управління з питань французької мови) в 2001 р. додали фразу «*et aux langues de France*» (та мов Франції). Двомовну освіту (регіональна мова та французька), яку раніше допускали лише в приватних школах, з 2000 р. дозволено й у державних освітніх закладах усіма визнаними регіональними мовами (баскською, бретонською, провансальською, каталанською, корсиканською, ельзаською)²⁷. 23 липня 2008 р. було внесено зміну до конституції, згідно з якою регіональні мови є частиною спадщини Франції.

3. Двомовність з достатнім володінням державною мовою. В Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин зазначено: «...мова виступає невід'ємним інструментом соціальної організації, який часто становить предмет державного інтересу»²⁸. Держава зобов'язана забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, небезпека, захист прав споживача і т. ін.). Для цього потрібні знання державної мови й особами, які належать до національних меншин. Кореляція «право — обов'язок» є невід'ємним елементом цивілізованої мовної політики, що зобов'язує всіх громадян до знання державної мови. У Конституції України зазначено, що «кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. ... Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (ст. 57). Для того щоб гарантувати своїм громадянам доступ до законодавчих норм без перекручень і неточностей, від яких не застрахований навіть дуже якісний переклад, держава має забезпечити їм здатність ознайомлення з текстами законів у оригіналі. У цьому розумінні інструментальна функція мовного коду, доступного всім громадянам країни, є не менш важливим об'єднувачим фактором, ніж його етносимволічна функція.

²⁶ Див.: Бестерс-Дільгер Ю. Зазнач. праця.— С. 97.

²⁷ Judge A. *Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain*.— Basingstoke ; New York, 2007.— Р. 129–136.

²⁸ Ословські рекомендації щодо прав національних меншин та пояснювальна записка // Мовні права в сучасному світі / Ред. Б. М. Ажнюк.— Ужгород, 2014.— С. 323.

Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у п. 132 експертного висновку Венеціанської комісії щодо Закону про державну мову Словацької Республіки: «Захист і підтримка офіційної мови держави є законним інтересом, спільним для багатьох європейських країн. Він переслідує кілька законних цілей: насамперед він захищає громадський порядок, забезпечуючи доступ держави до важливої інформації і спілкування на її території та можливість втрутитися там, де це доречно, щоб нести відповідальність за те, що відбувається. Він гарантує розвиток ідентичності державної спільноти і забезпечує спілкування між складовими частинами населення. Він запобігає дискримінації громадян щодо задоволення своїх основоположних прав у тих ділянках, де особи, які належать до національних меншин, перебувають у більшості»²⁹. Це та інші подібні положення є логічним продовженням ключового принципу мовної політики, сформульованого в преамбулі Хартії, а саме, що заходи підтримки регіональних або міноритарних мов «не повинні здійснюватися на шкоду державним мовам і необхідності вивчати їх»³⁰.

На важливості володіння державною мовою всіма без винятку громадянами держави наголошує Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Волленбек у листі до Голови Верховної Ради України Володимира Литвина від 20 грудня 2010 р. щодо оцінки законопроекту «Про мови» О. Єфремова, П. Симоненка і С. Гриневецького: «Знання державної мови є вигідним для осіб, які належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі у житті суспільства на всіх рівнях. ... У осіб, які належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи не доведеться застосовувати державну мову»³¹.

На відміну від Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, головним завданням якої є захист передусім так званих загрожених мов, «Загальна декларація мовних прав» проголошує рівність усіх мов незалежно від їх статусу. У ст. 5 зазначено, що термін *регіональні або міноритарні мови* не вживається в Декларації, оскільки він часто використовується з маніпулятивними намірами, щоб обмежити права тієї чи іншої мовної спільноти. Про слушність такого застереження свідчить і досвід України. Проголошення низкою обласних, міських і районних рад у 2006 р. російської мови регіональною стало знаряддям витіснення з офіційного вжитку української мови. На двозначність цього терміна та практику його спекулятивного застосування в Україні слушно вказують як українські, так і зарубіжні дослідники³². Підтримка мовного розмаїття не означає використання Хартії як знаряддя витіснення державної мови та підміни її регіональною, так як це намагалися зробити в Україні. Регіональна мова не повинна

²⁹ Opinion on the Act on the State Language of the Slovak Republic adopted by the Venice Commission on its 84-th Plenary Session (Venice, 15–16 October 2010).— [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2010\)080-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2010)080-e).

³⁰ Там же.

³¹ Assessment and Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities on the Draft Law «On Languages in Ukraine» (N 1015-3), § 13 (цит. за.: Moser M. Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich.— Stuttgart, 2013.— P. 276–277).

³² Кресіна І. О., Ясір В. А. Проблема імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.— К., 2008.— С. 202–203; Баурінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство // Мовна політика та мовна ситуація в Україні.— К., 2008.— С. 69–70.

протиставлятися державній або ставитися в конкурентні стосунки з державною мовою.

Стисло підсумувати європейське ставлення до двомовності можна словами Ф. Ван Парійса: «Володіння спільною мовою важливе для того, щоб був можливим діалог, аргументована дискусія, порозуміння між членами спільноти, але не потрібно перетворювати спільноту в культурний моноліт»³³. Об'єднати населення країни в єдиний народ (за термінологією Ф. Ван Парійса, *demos*) можливо тільки завдяки спільній мові. Нею кожен може висловити свою позицію, вислухати іншого, обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес, однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури³⁴.

Підтримання балансу між задоволенням мовних потреб етномовних меншин, з одного боку, і об'єднавчою роллю державної мови, з другого боку, відповідає засадам лінгвістичної екології, яка крім суто теоретичних аспектів має також прикладне застосування³⁵. Якщо мовне законодавство і мовна політика не сприяють двомовності з достатнім володінням державною мовою, виникає небезпека ослаблення державної мови як засобу суспільної консолідації, загроза сегрегації за мовною ознакою, створення мовних резервацій, розвитку інших негативних явищ, що стають підґрунтям міжмовних і міжетнічних загострень та конфліктів. Саме з цих позицій зазнали критики українських та європейських експертів законопроект «Про мови» П. Симоненка, О. Єфремова, С. Гриневецького, закон «Про засади державної мовної політики» С. Ківалова і В. Колесніченка, а також нормативно-правові акти деяких інших країн.

4. Ефективний механізм дотримання мовних прав. Для двомовних і багатомовних громадян право вибору мови в публічному вжитку стає реальним, якщо закон зобов'язує державних службовців володіти відповідними мовами. Обов'язок бути двомовними стосується насамперед посадовців. Прикладом того, яким може бути державний механізм забезпечення свободи вибору мови в ситуації двомовності, є Каталонія. Згідно з місцевим законодавством, «магістрати, судді й прокурори, що займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталонською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом» (ст. 102, п. 1). Таким чином, деклароване право користуватися в публічних установах кастильською (державною в Іспанії) і каталонською мовами може бути масово реалізоване.

Володіння державною мовою, а в відповідній місцевості — також міноритарною або регіональною мовою, має бути кваліфікаційною ознакою для посадовців. Тоді під час конкурсу на вакантну посаду кандидатура претендента, який не володіє потрібними мовами (державною і, якщо потрібно, регіональною), не буде навіть виноситися на розгляд. У протилежному випадку право громадян обирати мову спілкування в публічній сфері (державну чи міноритарну) буде не більш ніж обіцянкою. Ще один приклад відповідального ставлення держави до мовно-культурних прав автохтонної меншини дає Конституція Нор-

³³ Van Parijs P. Linguistic diversity as curse and as by-product // Respecting Linguistic Diversity in the European Union / X. Arzoz (ed.).— Amsterdam, 2007.— P. 17.

³⁴ Ibid.

³⁵ Докладніше див.: Екологія мови і мовна політика в сучасному світі / Ред. Б. М. Ажнюк.— К., 2012.— 376 с.

вегії (ст. 110 а): «Керівництво держави несе відповідальність за створення умов для збереження і розвитку народом саме своєї мови, культури і способу життя».

Згідно з прикінцевими положеннями «Загальної декларації мовних прав», органи влади відповідних держав мають стежити за дотриманням мовних прав і вживати санкції проти їх порушників. Пропонується створити у складі ООН Раду з мовних питань, коло завдань якої має визначити Генеральна асамблея ООН. Запропоновано також створити міжнародний судовий орган для захисту передбачених Декларацією прав мовних спільнот.

Ідеологія Хартії ґрунтується на принципі так званої позитивної дискримінації³⁶. Про це свідчить, зокрема, ст. 7, ч. 2: «Запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови, і рештою населення, ... не розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови». Хартія передбачає диференційований підхід до заходів на підтримку відповідних спільнот і груп з урахуванням ступеня їх політичної, соціально-економічної та культурної вразливості. Слід наголосити, що положення ст. 3 п. 1 поширює заходи підтримки, передбачені Хартією, також на державну мову, «яка менш широко використовується на всій або частині її (держави. — Б. А.) території». Попри те що Хартія не позбавлена слабких місць і окремі її положення є суперечливими, вона з достатньою повнотою відображає уявлення європейців про справедливий і збалансований підхід до забезпечення мовних прав людини. У руках чесних і конструктивних політиків вона може служити налагодженню безконфліктних міжмовних стосунків на тривалій основі.

В. М. AZHNIUK

EUROPEAN PRINCIPLES OF LANGUAGE POLICY

The article discusses a much debated in Ukraine issue: what are the principles of language policy that can be labelled European and what are the major sources for the deduction of these principles. The sources are as follows: national constitutions and legislative acts on language issues, international legal instruments, international declarations (The Universal Declaration of Linguistic Rights), that are not legal instruments at the moment, expert opinions of international committees and other bodies like the Venice Commission, OSCE, etc, scientific publications on language policy and language planning. The analysis of these sources gives justification to the following principles as reflecting the mainstream European conception of language policy and language planning: 1) official state language is the backbone of national unity, 2) protection of endangered languages and preservation of language diversity, 3) bilingualism with sufficient competence in the state language, 4) effective enforcement mechanism.

Key words: language policy, language diversity, state language, regional language, minority language, language rights, endangered language.

³⁶ Коректніша назва — принцип підтримчої дії (англ. affirmative action).

НОВІ ЯВИЩА У ФОНЕТИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(кінець XX — початок XXI ст.)

У статті розглядаються актуалізовані фонетичні процеси сегментного та акцентуаційного планів у сучасній українській мові, зумовлені впливом таких чинників, як значне розширення обсягів її функціонування та масове розширення кола її носіїв (це призводить, зокрема, до її певного «забруднення»), дальша демократизація мовного узусу й мовних норм у загальному контексті демократизації суспільства (це приводить, зокрема, до посилення варіантності мовних одиниць і явищ) та посилення уваги до чистоти й узагалі до самототожності української мови (це зумовлює активізацію вживання тих елементів фонетико-просодичного рівня української літературної мови, що виділяють її на тлі інших слов'янських мов і насамперед, зрозуміло, російської; одним з наслідків дії цього фактора є також активізація в загальноукраїнському мовному просторі фонетичних, насамперед акцентуаційних, елементів південно-західного наріччя в їх конкуренції з відповідними елементами південно-східного наріччя та «офіційної» літературної мови).

Ключові слова: сучасна українська літературна мова, українська фонетика, наголос, норми української мови.

1. Вступні зауваження. Відзначаючи факт помітного оновлення в межах відзначеного періоду фонетико-просодичного образу української літературної мови, як і інших її структурних рівнів, слід мати на увазі, що воно, по-перше, має не тільки абсолютний (з'являються справді нові явища), а й відносний характер (увиразнюється, стає публічним через засоби масової інформації й оперативніше подається в словниках, «узаконюється» те, що в самій живій мові вже існувало). По-друге, воно зумовлюється сукупною дією кількох актуалізованих чинників як загальносоціолінгвістичного, так і власне нормативно-мовного характеру.

До аналізу у пропонованій статті залучаються як уже достатньо стабілізовані нові явища в структурі літературної мови, так і ті тенденції, що виявляються тільки в публічному мовленні її носіїв або принаймні її ситуативних користувачів, уживаючись як неусвідомлювано з їхнього боку, так і, навпаки, цілком свідомо, очевидно, так чи інакше відповідаючи їхньому уявленню про стандарт української літературної мови.

Загальні фактори, що лежать в основі актуалізованих у цей час тенденцій до видозмін звукового образу української літературної мови, — це:

а) значне розширення обсягів функціонування української літературної мови як державної мови країни і, з іншого боку, масове розширення кола її носіїв і просто користувачів (з тих верств мовного соціуму, які раніше з різних причин нею не користувалися), що, природно, не могло не призводити як до її «забруд-

нення» позанормативними елементами, так і до достатньо виразної помітності цього явища в публічному мовному просторі, оскільки українська мова стала тепер звучати скрізь у радіо- й телеефірі. Так, тепер можна значно частіше почути на радіо й телебаченні — звичайно, не з уст їхніх професійних працівників — зразки такого наголошування, що мають уже достатньо тривалу традицію функціонування в живій мові, як *Полтави́чина*, *Харкі́вщина* і под., *громадський*, *ко́трый*; на різноманітних публічних заходах досить частотним є наголошування *у́рбо́чистий*. У середовищі українських політиків досить звичайним є вживання позанормативних форм навіть таких ключових для їхньої діяльності слів (слів, що їх вони постійно чують навколо себе, безперечно, переважно в нормативній формі, не реагуючи, однак, на це), як *бюлетє́нь* і *недо́торка́нність*: *бю́летєнь*, *-тня* (наприклад, у мовленні Олега Тягнибока) і ще частіше *недо́торка-ність* (*депутатська недо́торканість*); здається, від Віктора Ющенка, уродженця Сумської області, на початку 2000-х років поширилося наголошування не тільки *Суми́* (так, як кажуть у тій місцевості), а й *листо́пад* — у значенні назви місяця (саме з таким наголосом останнє слово можна було потім почути, зокрема, від Віктора Януковича, Петра Порошенка); новозапроваджене слово *правочи́н* у значенні рос. «делка» юристи вживають з наголосом на другому складі. У загальних межах дії цього фактора триває (хоча, звичайно, вже не так широко, як раніше) проникнення або далі поширення позанормативних для літературного стандарту елементів з російської мови (насамперед у розмовній та професійній мові), наприклад: *бзна́ка* (пор. рос. *при́знак*); після відкриття в СРСР на початку 90-х років аукціонів на їх позначення в українській мові слідом за російською мовою став уживатися й іменник *торги*, мн.: *публі́чні то́р-ги* (з наголошуванням саме на першому складі, хоча в обох мовах до 30-х років він функціонував з флексивним наголосом: див., наприклад, СУМ-11 ¹). З іншого боку, у межах загальноукраїнського мовного простору, насамперед через ефірні ЗМІ, увиразнилася наявність певних фонетичних особливостей південно-західного наріччя (тут мають на увазі не ті з них, що можуть сприйматися в певних колах мовного колективу як одиниці, так би мовити, вищого стилістичного реєстру порівняно з «офіційним стандартом»: див. далі) — наприклад, сильніше і з ширшим діапазоном, ніж це санкціонує літературний стандарт, виражене «укання» (навіть у мовленні деяких ведучих на теле- і радіоканалах, вихідців із західноукраїнського регіону);

б) дальша демократизація мовного узусу й мовних норм у загальному контексті демократизації суспільства. Так, лексикографи стали охочіше й оперативніше, ніж досі, реагувати на впливи живої мовної практики, відбиваючи в словниках зміни звукового образу слів, нерідко давно вже наявні в самій мові (наприклад, *гу́ру*, *йо́гурт*, *ке́тчуп*, *магі́стерський*: *диплом*, *ступі́нь*, в УОС-09, СУМ-12: *апо́строф* — замість раніше рекомендованих *гуру́*, *йогу́рт*, *кетчу́п*, *магісте́рський*, *апо́стро́ф*), зокрема з повнішим урахуванням варіантності (наприклад, в УРРУС, СУМ-20): *ба́рме́н*, *дже́нтльме́н*, *бмбудо́сме́н*; (*не*)*пла́тні́к* (пор. *непла́тник*, *пла́тник*: РУС-68, ОСУМ-75, ОСУМ-94; *непла́тник*, але *плат-ні́к*: СУМ-11, СУМ-12), *про́мі́жжок*, *со́лбдо́ці*, мн. (з наголосом на другому складі останнє слово можна було почути, зокрема, в мовленні ведучих інформаційних програм на т/к «Студія 1 + 1», ICTV; пор. також у Миколи Зерова: «...Щоб тут спізнати *солбдо́ці* спокою». — Зб. «Камена», вірш «Турчиновський»); *за́ті́шний*, *зру́чний*, *пересі́чний*, *промі́жний*, *факсі́мільний*; *заверши́ти* (але у

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

вихідному значенні тільки *завершити*: «завершити стіг»), *залишити* (пор. ще раніше кодифіковану варіантність такого типу в дієслові *закінчити*), *(за)опікувати(ся)* (варто б уже, звичайно, закріпити в словниках також, наприклад, варіантність наголошування *льодя́ник, опто́вий, ле́стити*); з повнішим урахуванням випадків професійного акцентування слів, які вже достатньо помітно закріпилися в живій мові: *дубля́ж*, род. *дубля́жжя* і т. д. (пор., наприклад, род. *дубля́жу*: ОСУМ-94 і *дубля́жжя*: УОС-09), *репорта́ж*, род. *репорта́жжя* і т. д. У теле- і радіоефірі привертають увагу поки що не кодифіковані випадки кореневого наголошування дієслів док. в. із суфіксом *-и-ти*, співвідносного з аналогічним наголошуванням їхніх корелятивів недок. в., які свідчать про розширення тенденції, показаної вище на прикладі дієслів на зразок *завер́шити* ²: *пом'я́кшити(ся)* («пом'я́кшити санкції, запобіжний захід»), «влада пом'я́кшить свою позицію»), *ускла́дити(ся)* («ускла́дити ситуацію», «ще ускла́дить життя»), «ситуація ускла́дилася») і под. Однак лібералізація мовної діяльності ефірних ЗМІ (особливо недержавної форми власності) — не тільки з ослабленням уваги до дотримувannya мовних норм, а й нерідко зі свідомим їх нехтуванням у загальному контексті «переоцінки цінностей» та недовіри до всього «офіційного» — породжує й далеко не поодинокі факти тих відступів від узвичаєних норм, які, очевидно, не можуть не викликати у спостерігачів, принаймні в значній частини мовного соціуму, враження грубих порушень мовного узусу. Так, наприклад, теле- і радіожурналісти, висвітлюючи воєнні події на Донбасі в 2014–2016 рр. і використовуючи для цього, зокрема, експресивне дієслово зі сфери розмовного слововжитку *гатити* (про обстріли з боку бойовиків), чомусь нерідко обирають для його форм 3 ос. флексивний наголос: «Терористи безперестанно *гатять* по позиціях сил АТО» (ICTV, «Факти», 28.02.2016);

в) посилення уваги до чистоти української мови й узагалі до її «справжності» («питомості»), до її «українськості». Так, слово *тризуб* у значенні основного елемента Державного герба України, у супереч його поданню в більшості сучасних словників (див., наприклад: Гол.-95; УОС-09; СУМ-12), дедалі більше поширюється з наголошуванням на першому складі (Орфоеп. сл.; УРРУС; так само це відбито, наприклад, у відповідній статті в українському сегменті енциклопедії «Вікіпедія» в інтернеті, березень 2016 р.), оскільки це більше відповідає традиції акцентування подібних іменників в українській мові ³. У формах род. в. (і, можливо, дав. в.) іменника *Русь*, де в повоєнний час навіть у нормативних джерелах став фігурувати флексивний наголос (наприклад, у виступах Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета: род. *Русі́, Київської Русі́*), спостерігається певна, поки що досить незначна, тенденція до повернення старого кореневого наголошування ⁴, наприклад: «від Київської *Рúси*» (т/к «Новий», «Репортер», 11.02.2010: ведуча), «патріарх Московський і всієї *Рúси*» (т/к СТБ, «Вікна», 21.07.2010). Ця тенденція виявляється також як:

– даліше відмежовування від російської мови. У питаннях нормативних заasad української літературної мови простежується вже менша, ніж давніше, зорієнтованість на авторитет російської літературної мови, її довідників (це зви-

² Див. про розвиток акцентних парадигм дієслів відзначеної структурної групи: Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток.— Л., 2002.— С. 337–340, 344–347.

³ Див.: Скляренко В. *Тризуб* чи *тризуб*? // Культура слова.— 1996.— Вип. 46–47.— С. 180–181.

⁴ Див. також: Скляренко В. Історія *Русі́* (*Руси́*) чи *Рúси* (*Рúси*)? // Культура слова.— 1994.— Вип. 45.— С. 82–83.

чайно стосується іншомовної лексики). Так, власна назва *Тузла* (невелика ділянка суходолу в Керченській протоці, що її в Росії, як і в СРСР, називають ко-сою, а в сучасній Україні — островом) — слово, яке стало досить уживаним під час інциденту на українсько-російському кордоні в тому регіоні восени 2003 р., — тепер в обох країнах вимовляється по-різному: в Росії — з наголосом на другому, в Україні — на першому складі;

— активізація в загальноукраїнському масштабі тих особливостей південно-західного наріччя внаслідок посилення в описуваний період впливів з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик, які, очевидно, можуть сприйматися тепер у певних колах мовного соціуму як більш «українські» або більш «вишукані» порівняно з «офіційним» літературним стандартом (причому це стосується не тільки одиниць і явищ, відмінних від російської мови, хоча їх, безперечно, більше, а й, що особливо характерно, подібних до останньої: див., наприклад, у п. 2.4 активізацію вживання частки *би*, сполучника *щоби*).

У таких актуалізованих процесах відбиваються, таким чином, як цілком стихійні (див., наприклад, у п. 3.1.5 форми множини на зразок *складі*), так і (причому ширше, повніше) достатньо усвідомлювані й нормативно цілеспрямовані тенденції. У межах останніх виявляються, з одного боку, тенденції до дальшої, повнішої «українізації» української літературної мови (поширюються ті мовні форми, які вважаються властивими тільки або переважно українській мові), які переважають у загальному комплексі сучасних змін у її фонетико-просодичному портреті, з другого ж, — тенденції до її «європеїзації», а при поділі за іншим принципом — тенденції до «народної» (у загальних межах тенденцій до «українізації» — наприклад, з дисимілятивною вимовою звукосполучення [чн]⁵: «*соняшині* батареї»). — Т/к «Новий», «Репортер», 2009 р.: ведуча; «*місяшина* норма опадів». — «Студія 1 + 1», ТСН, 5.10.2015: ведуча; навіть із закріпленням такої вимови на письмі: «*смашина* їжа». — СТБ, «Факти», 10.11.2009: у титрах) і до «елітарної» (у межах як «європеїзації», так і «українізації») сучасної української літературної мови. Тенденції до «європеїзації» та до «елітарності» української літературної мови можуть у певних випадках вступати в суперечність з тенденцією до її «українізації» — це, наприклад, поширення вимови звука [г] в іншомовних словах: див. п. 2.1 (ніби відхід від української традиційної фонетики й водночас наближення до сусідніх російської та польської мов).

Слід також мати на увазі, що з огляду на специфіку історичного розвитку й дотеперішнього функціонування української літературної мови (з її все ще порівняно недостатньою соціальною базою) стимули до змін у її структурі, у тому числі й у фонетиці, нерідко йдуть не від функціонування тих чи інших одиниць у живій мові до їх графічного відтворення (написання), а навпаки — від змін у правописі, граматиці, словниках до живої мови.

⁵ Сучасна українська орфоепія, як відомо, допускає таку вимову «в деяких народно-побутових словах» (Погр., с. 14; див. також: *Наконечний М. Ф.* Орфоепічні норми та їх значення // *Сучасна українська літературна мова* : Вступ. Фонетика. — К., 1969. — С. 401), причому, наприклад, М. І. Погрібний проводив тут таку диференціацію: *місячний* — [місячний: місячний *грунт*] і [місячний: місячна *ніч*], *молочний* — [молочний: молочна *худоба*] і [молочний: молочна *каша*], відповідно до чого в наведених вище прикладах із ЗМІ у словах *місячний* і *сонячний* дисиміляція була б небажана. Втім, у деяких сучасних посібниках з культури української мови, у тому числі й досить популярних серед широких кіл мовців, у подібних випадках уже рекомендують вимову із [шн] без таких застережень, наприклад: *Караванський С.* Секрети української мови. — К., 1994. — С. 14.

2. Сегментний рівень.

2.1. Активізація вживання звука [ɣ]. Серед приголосних звуків це насамперед розширення вживання [ɣ], зумовлене відновленням літери на його позначення, директивно вилученої свого часу (за «Українським правописом» 1933 р.) і поставленої тим самим в один ряд з іншими жертвами тоталітарного сталінського режиму, у графіці української мови за нормами правопису 1990 р. (УП-90, с. 20)⁶ — у власне українських та деяких уже достатньо українізованих запозичених словах, що традиційно мають в українській мові саме таку вимову (*атрус, тава, газда, гандж, гедзь, телотати, гитнути, гирлига, гніт, гудзик, гуля, джигун, дзига, ремитати* та ін.; у тому числі й у власних назвах — у прізвищах: *Галаган, Гудзь* і под., у топонімах України, як цілком слушно додано в УП-99, с. 19: *Горгани, Угля* і под.); як компроміс санкціоновано також нормативність вимови як з [ɣ], так і з [r] у відповідних власних назвах іншомовного походження, наприклад: *Гданськ*, у вимові [Гданськ] і [Гданськ], *Гете*, у вимові [Гете] і [Гете]⁷.

Але в ідіолектах певних осіб, у практиці деяких ефірних ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», цей звук став простежуватися ширше — в іншомовних словах (загальних і власних назвах) з прагненням до повнішого або й до повного відтворення їх звучання в мовах-донорах (нерідко тут відчуваються й намагання наслідувати норми УП-28 і мовної практики західної української діаспори; у мовленні осіб старшого покоління — вихідців із західноукраїнського регіону, переважно Галичини, Закарпаття, — така вимова може бути також залишком ще дорадянської мовної практики: *газета, генерал, гімназія* і под.), хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково⁸. Наприклад: *регіон* (це слово, очевидно, найчастіше серед загальних назв стали вживати в такій формі), *генерація, еміграція, інтелігенція, колета, лінтвістика* та ін.; серед нових запозичень: *гаджет* (відповідну статтю в українському сегменті інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» подано саме з таким написанням), *грант* (у міру освоєвання цього слова українською мовою воно дедалі більше стало вживатися з [ɣ]); *Георгій Гонгадзе* (ім'я й ще частіше прізвище цього українського журналіста, що їх стали досить часто вживати після його трагічної загибелі у вересні 2000 р., нерідко мають саме такий не тільки звуковий, що тепер санкціоновано, а й графічний образ); у публічному мовленні відомих у сучасній Україні людей (з непослідовностями та неправильностями у вживанні цього звука): так, поряд

⁶ Саме ця буква української абетки оточена ореолом найбільшої «українськості» (вона відсутня в інших алфавітах) та ореолом «страдниць» через свою «українськість»: це літера «найукраїнніша», «репресована» і «реабілітована» (див., зокрема: *Рибалко О. «Найукраїнніша» літера: Ґ // Правдиве українське слово : Олександр Рибалко. — К., 2010. — С. 184–186* (це передрук з: *Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 4* обкладинки); *Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителіві й учням про історію української букви Ґ) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцєях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 13*).

⁷ Пор. таку ж рекомендацію щодо вимови: *Наконечний М. Ф. Фонетика // Курс сучасної української літературної мови. — К., 1951. — Т. 1. — С. 194*.

⁸ Таке попірення [ɣ] в іншомовних словах підтримується й відповідною практикою багатьох друкованих видань цього часу й рекомендаціями вже кількох словників з нормами уживання цієї літери, що з'явилися в 90-х роках (утім, ці рекомендації не тільки в принципі розходяться з настановами чинного правопису, а й істотно різняться між собою, що також не сприяє усталенню її нормативного вживання) (див.: *Негребецький О. Вживання фонем Ґ : Спроба довідника. — К., 1991. — 24 с.; Пономарів О. Фонем Ґ та ґ : Словник і коментар. — К., 1997. — 40 с.; Паночко М. Словник-довідник слів із літерою Ґ. — Л., 1998. — 46 с.*).

з нормативним *гвалтувати*, це також *газета*, *генерал*, *інтелігентний*, *регіон*, хоча пор., з іншого боку, ненормативне *грунтовний* і «правильні» *гігантomanія*, *полігон*, *техногенний* (Володимир Яворівський, письменник, громадський діяч, — у своїй авторській програмі: УР-1, 11.07.2001); *легалізація*, *регіональний* (Сергій Головатий, юрист, політик. — УТ-2, 8.10.1996).

У межах цієї тенденції простежуються також наївні випадки гіперкоректності з вимовою [г] у тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав: *гарт* («зі знаками комсомольського *гарту*». — «Студія 1 + 1», «Епіцентр», 3.10.1999: ведучий В. Піховшек), *нігілізм* і под., навіть у питомих або давно українізованих словах: *гаразди* («побажати всіляких *гараздів*»), у мовленні дикторів, які озвучують на радіо й телебаченні рекламні тексти, у мовленні спортивних коментаторів у 90-х роках можна було, наприклад, почути вимову (як видається, не без певного хизування) слова *галузь* як *галузь*⁹. Особливо в іншомовних власних назвах, наприклад (у мовленні ведучих інформаційних програм на загальноукраїнських телеканалах): *Вацлав Гавел* (наприклад: УТ-1, Новини, 12.03.2009; пор. ч. *Havel*, президент Чехії), *Гавана* (Еспreso, «Телеекспрес», 11.03.2016), *Gaara* («Студія 1 + 1», ТСН, 3.02.2009), *Gaïmi* (ICTV, «Факти», 17.08.2008), *Gaidельберг* («Студія 1 + 1», ТСН, 2.03.2009), *Gамбург* (СТБ, «Вікна», 16.01.2003; «Студія 1 + 1», ТСН, 19.08.2005), *Гарвард* (ICTV, «Факти», 16.10.2012); «Гітлер югенд» (5 к., «Час новин», 12.05.2009), «Люфтваганза» (т/к «24», 4.09.2012); так само можна почути *Ганновер*, *Гельсинкі*, *Тегеран*, *Вільгельм*, *Гаррі Поттер*, *Голокост* та ін. З огляду на відомий факт явно недостатньої компетенції переважної частини українськомовного соціуму у володінні хоча б основними західноєвропейськими мовами й ще більше на те, що українська писемність базується на іншій — кириличній графічній основі, звичайному мовцеві й навіть журналістові, безперечно, важко орієнтуватися щодо наявності в тих чи інших подібних випадках у мові-джерелі звука [г] чи [г], особливо в новіших запозиченнях (інакше кажучи, випадки подібної гіперкоректності у вживанні [г] — це явище, що існуватиме ще достатньо довго).

2.2. Переходи [i] > [и] та [o], [e] > [і]. У системі голосних — це розширення випадків уживання, по-перше, звука [и] на місці [і], по-друге, звука [і] на місці етимологічних [o], рідше [e] (це вияви тенденції до «українізації», оскільки широка представленість саме цих голосних у фонетичній системі сучасної української мови є, як відомо, однією з її визначальних ознак на тлі інших слов'янських мов і тим більше сприймається такою в масовій свідомості на фоні насамперед, зрозуміло, російської мови).

2.2.1. Розширення випадків уживання [и] на місці попереднього [і] стосується насамперед іншомовних власних назв, де за УП-90 (с. 106–107) і ще ширше за УП-93 (с. 101–102) запроваджено, за зразком іншомовних загальних назв, «правило дев'ятки», згідно з яким після літер на позначення приголосних [д], [т], [з (дз)], [с], [ц], [ж (дж)], [ч], [ш], [р] іншомовне [і] в загальних назвах слід передавати через [и] (крім позицій у кінці слова, перед голосними і перед [j]): *Пловдив*, *Бастилія*, *Братислава*, *Ватикан*, *Тибет*, *Бразилія*, *Сицилія*, *Лейпциг*, *Чилі*, *Вашингтон*, *Крит*, *Мадрид*, *Турин* та ін. (замість попереднього написання

⁹ Пор.: «Є люди, які гадають, що вимова г править за ознаку низької освіченості або сільського походження, і вживають г там, де його немає в жодній мові світу (крім російської): *гімн...*, *Гамлет...*, *Гавел*, *Гельмут...*», «навіть українське слово *галузь* дехто вимовляє *галузь*» (Пономарів О. Зазнач. праця.— С. 8); «Є й інший фактор, який активізує вживання [г], — мода. Заміновати фарингальний [г] проривним [г] — значить причислити себе до лику інтелігенції...» (Степаненко М., Степаненко Н. Зазнач. праця.— С. 13).

й, отже, вимови *Бразилія, Чилі* і под.). Але це було проведено непослідовно: серед власних назв — тільки для назв географічних, і лише в іншому місці зазначено, що і в прізвищах після літер на позначення шиплячих і [ц] слід також писати вже не [і], а [и]: *Жильєрон, Цицерон* і под. (УП-93, с. 111). Було незрозуміло, по-перше, чому це правило автоматично не поширюється у відзначених фонетичних позиціях на всі географічні назви (пор., наприклад, в УП-93 наявність *Гельсінкі, Міссісіпі, Сімферополь*), по-друге, чому лишається така відмінність у написанні географічних назв (із ширшим запровадженням «правила дев'ятки») і прізвищ (наприклад, має бути *Берингове море*, але «по-старому» *Берінг?*; на практиці стали співіснувати варіанти *Арістотель* і *Аристотель*), а по-третє, як же бути з використанням літер і / и в інших розрядах власних назв. УП-99 (с. 156–157) поширив це правило вже на всі розряди власних назв: *Дидро, брати Грімм, Едип, Міссісіпі, Розина, Тиціян, Шиллер* та ін.¹⁰ У мовній практиці, реагуючи на ці нововведення в міру свого розуміння їх, а також на досить уже поширене («з подачі») прихильників радикальнішого оновлення українського правопису) навіть у неможовознавчому середовищі уявлення, що чинний правопис є «тимчасовим» перед запровадженням «справді українського» правопису, стали вживати и на місці і в написанні власних назв ще ширше — в інших фонетичних позиціях поза сферою дії «правила дев'ятки», наприклад: *Билл Клинтон* (президент США), *Х(Г)илярі Клинтон* (його дружина). Лишається не до кінця зрозумілим, якою мірою слід поширювати «правило дев'ятки» на власні назви іншомовного походження, якщо вони є належністю «українського» ономастикону: так, назви *Сімферополь, Сімеїз* (УП-93; УОС-09) нерідко передаються через и; прізвище українського скульптора та кінорежисера Івана Кавалерідзе в програмі «Дорогі мої, хороші» (т/к КТМ, 14.05.2001) ведуча саме так і вимовляла, але інші учасники послідовно вживали форму *Кавалеридзе*.

У загальних назвах іншомовного походження розширено перелік випадків уживання и, з одного боку, в межах дії «правила дев'ятки» — у запозиченнях з італійської мови, переважно зі сфери мистецтва: *бравісимо, піанісимо, фортисимо* і под. (УП-90, с. 104, 106); з другого боку, поза цими межами — у лексиці церковно-релігійної сфери (згідно зі старою традицією їх уживання), у тому числі у власних назвах, здавна відомих саме з цієї сфери: *спитимія, спитрахиль* (УП-90, с. 106), *алилуя* (СУМ-12), *катехизис* (СУМ-20), а також новіше *католикос* (ОСУМ-94); *Вавилон* (УП-90, с. 107), у мовній практиці поширюється форма *Вифлеєм* (але тоді неясно, як бути у випадках *Галілея, Ліван*, пор. у Тараса Шевченка: «серед поля ливанського», *Пілат* та з деякими іншими географічними та особовими назвами з біблійних текстів)¹¹.

¹⁰ Запровадження такого «икання» наразилося на гучні протести (див., наприклад: Т. Щітківська, науковий редактор вид-ва «Українська Радянська Енциклопедія». Недоречно «икання». — ВК, 8.02.1990, с. 3), особливо з боку перекладачів із західноєвропейських мов, фахівців з германських та романських мов, наприклад: «Горезвісне правило “дев'ятки” потребує... навіть усенародного референдуму. Застосовувати його до власних назв — диверсія проти української мови... На одному тільки *Міссісіпі* повіситися можна» (Олекса Негребський, перекладач. — УМ, 25.01.2001, с. 10); такі форми, як *піанісимо*, оформлення власних назв на зразок *Сицилія, Тибет, Чилі* — це «дивогляди», «свідома вульгаризація української грамоти, її зневага» (Думки з приводу появи «Українського правопису» (1990 р.) // Записки НТШ. — Л., 1992. — Т. 224. — С. 436: з виступу Б. Задорожного).

¹¹ Висувається пропозиція скрізь у подібних давніх запозиченнях уживати и: *акафист, алилуя, євангелист, каноник, литургія* і т. ін., *Вифанія, Галілея* та ін. (Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // УП-99. — С. 315–317). Однак на практиці — у словнику СУМ-12, одним із керівників проекту якого є автор названої пропозиції, — з цих випадків запроваджено лише форму *алилуя*.

У власне українських і давно українізованих власних назвах: *Зиновій*-Богдан (УП-90, с. 120), за цим зразком: «Богдан-*Зиновій* Хмельницький» (к/ф режисера Миколи Машенка, 2008 р.), «Кулик *Зиновій*» (напис на надгробному пам'ятнику відомого в 90-і роки журналіста); ім'я *Зінаїда* тепер також часто вимовляють і пишуть через *и* (хоча на розмовний варіант *Зінка* це не поширюється).

У прізвищах громадян України у такий спосіб може відбуватися усунення слідів попереднього їх зросійщення (як справжнього, так і гаданого) — як їх «самоукраїнізація» з боку їхніх носіїв, так і українізація з боку сторонніх (насамперед, звичайно, у ЗМІ). Так, прізвища двох відомих журналістів газети «Вечірній Київ» ще майже до кінця 90-х років подавалися як *Євген Голібардов* (див., наприклад: ВК, 19.11.1997, с. 5) і *Микола Цівірко* (див., наприклад: ВК, 27.06.1991), але згодом під їхніми матеріалами вже стояли підписи *Голібард* (наприклад: УС, 16.08.2001, с. 6) і *Цивірко*. Відомий політик С. Л. Тігіпка (така форма цього прізвища за документами, хоча, як зазначає сам його носій, його діда в селі всі називали *Тигипко* — див.: УМ, 31.07.2009; в одній з телепрограм він також сам себе назвав *Тигипко*: «Студія 1 + 1», «Епіцентр», 3.10.1999) в офіційних повідомленнях саме так і подається (наприклад: «Про призначення С. Тігіпка віце-прем'єр-міністром України» — указ Президента України від 25 липня 1997 р.), але в ЗМІ його прізвище часто фігурує як *Тигипко* (УС, 15.06.2000, с. 3) або *Тузінко* (ВЗ, 21.06.2000, с. 1). Міністр транспорту в 2002–2004 рр. Г. М. Кірпи (це офіційна форма його прізвища) часто фігурував у ЗМІ як *Кирпа*. Цікаво відзначити, однак, що подібні «виправлення» в ЗМІ на «більш українські» форми, як видається, не поширюються або поширюються значно менше на прізвища вихідців із західних областей України — очевидно, тому, що для цього регіону вже важче припустити подібні факти зросійщення (що ж до цілком можливих там у минулому фактів спольщення з таким самим наслідком для форми того чи іншого прізвища, то виправлення їх, очевидно, не видається таким актуальним для відповідних кіл мовного соціуму): наприклад, відомий естрадний співак Віктор *Павлік*, міністр юстиції в 1997–2002 рр. Сюзанна *Станік*, воротар футбольної команди «Карпати» Богдан *Стронціцький* (МГ, 1.08.2002) ¹².

Так само поширюються тепер прізвища відомих діячів Визвольних змагань 1917–1920 рр. на Україні, які опинилися потім в еміграції (у тій формі, у якій вони стали вживатися саме в той час): *Блохин*, *Галин*, *Державин*, *Шелухин*, *Шульгин* (хоча пор., наприклад, у «Щоденниках» С. Єфремова тільки *Шульгін*, *Шелухін*) ¹³. Пор. так само в рекомендаціях мовознавця з діаспори: писати *Бородин*, *Пушкин*, *Щедрин* і под. ¹⁴

Подібним чином, хоча й менш помітно, відбувається дерусифікація прізвищ із заміною літери *є* на *і*: *М. П. Білоблоцький*, партійний діяч радянського часу, державний діяч України, — з попереднього варіанта *Белоблоцький* (це не лишилося поза увагою преси: «А в квітні 1990-го... він стає депутатом Верховної Ради. Десь у цей же час літерка “є” в прізвищі Миколи Петровича непомітно тран-

¹² Так, лишаються саме в такій формі (див., зокрема, в ЕУМ), наприклад, прізвища деяких мовознавців з колишньої «підпольської» («підавстрійської») України: *І. Євсєніцький*, *О. Прицак*, *В. Сімович*, тоді як, наприклад, прізвище перекладача з «підрадянської» України *О. Кундзіча* (саме так він подавав його) нерідко фігурує, навіть у друкованих виданнях, також з *и* (див., наприклад, у СУМ-11).

¹³ Єфремов С. Щоденники: 1923–1929. — К., 1997. — 848 с.

¹⁴ Славутич Яр. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 75.

сформувалася в “ї”: ось і став він Білоболоцьким»: Г. Сікорський. — КВ, 21.07.1999); «Біляєв Олександр Михайлович, мовознавець-методист» (стаття-персоналія в ЕУМ), до 90-х років його прізвище мало форму *Беляєв*.

Говорячи про тенденцію до розширення сфери вживання [и] на місці [і], слід назвати також два правописні нововведення або, точніше, поки що спроби таких нововведень, покликані графічно закріпити відповідні фонетичні явища української мови й тим самим розширити сферу їх функціонування в сучасній літературній мові, як:

а) написання *и* замість *і* у початковій позиції в певній групі слів (усупереч настановам українських правописів починаючи з УП-28; див. також: Ог.-24, с. 171)¹⁵. Так, в УП-99 (с. 4–5) у межах цієї тенденції рекомендовано написання *и*, особливо перед *н* і *р*, у таких словах, як *инопді*, *ииний* (а також, відповідно, у графічних скороченнях *та ин.*, *і т. ин.*), *инакодумець*, *ииншомовний*, *иноземний*, *инопланетянин*, *индик*, *иній*, *иржа*, *иржати*, *ирій* «вирій», *ирод* (недолюдок), *икати* «гикати» і под. (неважко помітити, що такі одиниці, як *инакодумець*, *ииншомовний*, *иноземний*, *инопланетянин*, скорочення *та ин.*, *і т. ин.*, явно випадають з розряду «народних слів»: див. наведене зауваження О. Синявського). У деяких нових словниках, що також пішли на скасування правила про невживання *и* на початку слова, до цього поставилися обережніше, обмежившись лише тими випадками, що знаходять підтвердження в живій мовній практиці носіїв літературної мови: у СУМ-20 це група питомих слів *ич*, *ирій*, *ікати* (вимовляти звук [і] або ненаголошений [е] як [и]), *ікання*, *ікати* «гикати» та деякі ін., а також *ир* (з тих запозичень із тюркських, фіно-угорських, палеоазіатських мов, що мають вимовлятися саме з [и]; це звичайно власні назви, що їх подають в енциклопедіях, орфографічних словниках); у СУМ-12: *ирій*;

б) на рівні морфології — спроби повторного нормативного закріплення в род. в. флексії *-и* замість *-і* (див.: УП-99, с. 120, 122):

— у певній частині іменників жін. р. III відміни — у фіксованій групі, що її треба просто завчити: *кров*, *любов*, *осінь* (але, наприклад, не *тінь*, *гусінь*), *сінь* (але не *міль*, *сталь* і под.), *Русь* (з доданим іменником *Білорусь*, але, наприклад, не *Рось*) — та в словах на *-ть* з попереднім приголосним: *вість*, *радість*, *честь*, *смерть* і под. (але, наприклад, не *пам'ять*, *чернь*, *приятнь* і т. ін.);

— в іменниках IV відміни із суфіксом *-ен*: *вимени*, *імени*, *племени*, *сімени* (так само, як *теля* — *теляти* і под.), але з варіантністю: *імени* і *ім'я* і т. ін.

Пор., однак, оцінні висловлювання з листів читачів у пресі, що свідчать про явно несхвальне сприйняття форм род. в. на *-и* певною частиною мовного соціуму (явище, зрозуміло, значною мірою суб'єктивне, зумовлене незвичністю таких форм для сучасного носія української літературної мови, але питання про те, чи потрібно йому все-таки до цього звикати, все одно лишається відкритим), що характеризують їх як «простонародні», «діалектні й одіозні»¹⁶, як такі, що «призводять до огрублення мови, до втрати мелодійності і м'якості її» (Є. Прісовський. — ЛУ, 22.02.2001); щодо «твердого [и]»: «Боронь Боже, щоб у

¹⁵ Пор. таку рекомендацію тільки щодо вимови, а не написання цих слів: Синявський О. Норми української літературної мови. — Х.; К., 1931. — С. 177 (з уточненнями, що «хоч, треба сказати, це одна з можливих вимов, бо вимовляються вони і з і» і що це відбувається тільки «в деяких народних словах»); Наконечний М. Ф. Фонетика. — С. 224; Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми... — С. 380; Погр., с. 10; УЛВН, с. 10.

¹⁶ Демчук С. (Максим Запорожжєць). Пора вже вдосконалити «Український правопис»: Не примітивізуймо, лиш удосконалюймо наш правопис // Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). — К., 1997. — С. 110–111.

нашу граматику ввели тверде *и* на початку слова. Це так грубить нашу м'яку і ніжну українську мову», «...*радість* з твердим *и* в родовому відмінку, здається, не звучить» (Віра Смерека, письменниця, Англія. — УС, 2000, ч. 41). Однак у стилізованому під старовину вживанні (наприклад: «Патріарх Київський і всієї Руси-України») така форма вже усталилася.

2.2.2. Розширення в напрямку більшої регулярності випадків уживання звука [i] на місці етимологічного [o] у закритих складах. Так, в іменниках:

— у коренях (у деяких випадках — деетимологізованих основах) слів: *дохід* (УРРУС, РУС-03, СУМ-12; СУМ-20: *дохід*, рідше *доход*; пор. у СУМ-11: *дохід* як застаріле до *доход*), *бійня* / *бойня* (варіантність уже не тільки в переносному, а й у прямому значенні: УРРУС, СУМ-12), *зборка* / *збірка* — складка на тканині, одязі (СУМ-20), *стійка* — у різних значеннях (УРРУС, СУМ-12; РУС-68, СУМ-11 віддавали перевагу варіантові *стойка*); дедалі частіше в мовній практиці вживаються варіанти *голівка* (рослини або чогось іншого; навіть у термінології: РУСНТ-96; *боєголівка*: СУМ-12), *брівка* — край чого-небудь (СУМ-12; інші нормативні словники поки що зберігають варіантність *брівка* / *бровка*); поряд з нормативним *обойма* (патронів) у мовній практиці ЗМІ вживається також *обійма* (наприклад: ICTV, «Факти», 17.05.2006; т/к «Новий», «Репортер», 17.05.2006); у значенні «поплічник» деякі ЗМІ (наприклад, ICTV, 5 т/к) уживають не *підсобник* або *пособник* за нормативними словниками, а *посібник* (терористів). У складних іменниках: *козеріг* / *Козеріг* (УП-90, ОСУМ-94; ця форма була ще в СУМ-11, хоча РУС-68, ОСУМ-75 подавали тільки *козерог*), в окремих словниках (з грифом НАН України): *скороход* / *скорохід* (СУМ-12), *рейковіз*, *рибовіз*, хоча, наприклад, *електровоз*, *паровоз* і под. (РУСНТ-98); у деяких ефірних ЗМІ поширюється форма мн. *добровільці*. Новіші словники, ідучи за живою мовною практикою, стали подавати як нормативну форму множини від *мозок* (з чергуванням [o] / [i]) — *мізки* (СУМ-12: *вправляти*, *полоскати*, *пудрити мізки* кому-н.; СУМ-20, т. 5: *запудрювання мізків* — це відповідник до рос. *мозги*, мн. у фразеологічних одиницях російської мови; досі рос. *мозги* перекладали як укр. *мозок*, одн.: РУС-68, а форма мн. *мізки* співвідносилася тільки з одн. *мізок*: СУМ-11 — з позначками «діал., заст.»);

— у суфіксах: *голодівка* (СУМ-12; *голодівка* / *голодовка*: СУМ-20; «у дні знаменитої студентської *голодівки* восени 1990 року»: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 26.03.1998, с. 3; форму *голодівка* словники подавали в довоєнний час, вона вживалася в західноукраїнській мовній практиці, уживається в мові діаспори, проте в словниках у повоєнний час уже тільки *голодовка*: РУС-48, РУС-68, СУМ-11)¹⁷; *грунтівка* (УРРУС, СУМ-12; *грунтова* / *грунтівка*: СУМ-20); *заготівка* (УРРУС; *заготівка* / *заготовка*: СУМ-20); *перловка* / *перлівка* — перлові крупи, перлова каша (СУМ-12); *страхівка* — страхова сума, страховий платіж; страхувальний канат (УРРУС; «Якщо не має медичної *страхівки*, ...ради собі не дасте». — ВЗ, 29.07.2004); *текстівка* (*підтекстівка*) (УРРУС); у відносно новіших словах, що до 90-х років не фіксувалися в словниках, але в розмовній мові за російським зразком звичайно вживалися з [o]: *вітрівка* (УОС-09), *кросівки*, мн. (УП-90, с. 84; ОСУМ-94; пор. у ЗМІ ще на початку 90-х: «Великою радістю

¹⁷ Слід, однак, відзначити, що в межах описуваного періоду значну частину мовного соціуму вже не задовольняють форми не тільки на *-овк-а*, а й «українізовані» на *-івк-а* (зі значенням дії, стану) і їм на зміну приходять форми *голодування* та ін. (див.: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.). — К., 2015. — С. 128–136).

для вас і ваших дітей стануть... *кросовки*, велосипеди й тенісні ракетки». — ВК, 18.10.1991: з рекламних оголошень)¹⁸, *жарівня* (на другому місці після *жаровня*: СУМ-20), *тусівка* (СУМ-12); у Галичині після поновлення у вжитку слова *гуртовня* (п. *hurtownia*) у пресі, у написах на табличках з ним відразу ж вступив у конкуренцію українізований варіант *гуртівня* (пор. також у СУМ-20: *гуртівня*, рідше *гуртовня*). Якщо УП-60 констатував, що «в ряді похідних іменників, переважно пізнішого походження, вживається суфікс **-овк-а**: *масовка*, *ножовка*, *шихтовка*, *зарисовка* та ін.», а також *командировка*, *маршировка*, *котировка* (с. 32), то УП-90 вже подає серед таких іменників лише *головка* (*капусти*, хоча, звичайно, це не суфікс, а корінь слова), *духовка*, *зарисовка*, *підготовка* (с. 29).

У прикметниках — у коренях слів: *безвідхідний* / *безвідходний* (СУМ-20; це нова пара слів); *безпорідний* / *безпородний* (СУМ-20; у РУС-68 першим подано другий з цих варіантів; у СУМ-11 *безпорідний* узагалі відсутнє, хоча є: *порідний*, *породний* — щодо породи тварин); у парі *застільний* / *застольний* в ОСУМ-94 (так само, як і в наступних виданнях академічного орфографічного словника) знято другий з цих варіантів (у СУМ-20 його залишено з позначкою «заст.»); *протічний* / *проточний* (УРРУС, СУМ-12; РУС-03, ОСУМ-09, як і давніше РУС-68, подають тільки *проточний*; СУМ-11 подавав і *протічний*, але як «рідко»). Тривають дискусії між істориками, письменниками, з одного боку, і деякими мовознавцями, з другого боку, щодо нормативного статусу в сучасній українській мові історизмів *Запорожжя*, *запорозький*, *запорозжці*: перші обстоюють старішу форму з [o], другі ж кваліфікують її як один з наслідків зросійщення, пропагуючи тільки форму з [i]¹⁹.

У суфіксах прикметників та іменників, похідних від власних назв: мовна практика та словники поки що віддають перевагу формі *донетровський* (від імені царя Петра І), але вже поширюється й фонетично правильніший варіант *донетрівський* (*Росія*, *доба* та ін.); варіант *Петропавлівська фортеця* (див., наприклад: УРЕ) в пошуковій інтернет-системі Google уже значно поступається за частотністю вживання перед *Петропавлівська фортеця*; в ефірних ЗМІ поширюються українізовані форми російських географічних назв на зразок *Петропавлівськ-Камчатський* (ІСТV, «Факти», 13.09.2012). Такі ж форми поширюються у вжитку у відносних прикметниках, похідних від прізвищ (з походження присвійних прикметників) із суфіксом **-ов** (рідше **-ев**): *Драгоманівський* (значно рідше, за даними Google, *Драгомановський*) університет — Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), *драгоманівці* (пор. давніше утворене *драгоманівка* — один з українських правописів), *«глібівська* стилісти-

¹⁸ До форми цього слова з [i] звикли не відразу, пор., наприклад: «Серед іменників, що мають лише форму множини, є й *кросівки*. Мабуть, треба *кросовки*: так пишуть у багатьох друкованих джерелах, так воно поширилось і в живому мовленні, з яким, певна річ, треба рахуватись» (Денисовець Г. П. Зауваження до 4-го видання «Українського правопису» // Український правопис: так і ні. — С. 153–154).

¹⁹ Так, коментуючи два переклади (з російської мови) відомої праці Дмитра Яворницького, що майже одночасно вийшли друком, — київський (під грифом Академії наук) «Історія запорозьких козаків», 1990 р., і львівський «Історія запорізьких козаків», 1991 р., навіть деякі мовознавці, що напевно знають історію цих слів, називають першу з поданих форм «даниною зросійщенню» (*Стрижак О. С. Козаки* // Українська пропріальна лексика. — К., 2000. — С. 151); див. також: Пономарів О. Культура слова : Мовностилістичні поради. — К., 1999. — С. 24–25, 228–230. Однак, підтримуючи пріоритетність уживання в цих словах у сучасній мові форми з [i], наявність у них форми з [o] також не можна вважати чимось привнесеним ззовні, про що можна судити не тільки із старої книжної мови, а й із мови українського фольклору (пор., наприклад, *невольник* і *невільник*).

ка» — від Глібов, «феномен дімарівського стилю» — від Дімаров (Григорій Штонь), «Чехівські мотиви» (так на деяких телеканалах і в інтернеті подають український переклад назви к/ф режисера Кіри Муратової «Чеховские мотивы»); так само: від Стаханов — стаханівський, стаханівці (одн. стаханівець — у відкритому складі, стаханівка), від Власов — власівці, власівський, від Панфілов — «28 героїв-панфілівців» (т/к «24», «Весті Кремля», 17.11.2015), від Хрущов — хрущівка (про типові будинки, що їх почали зводити наприкінці 50-х років, та квартири в таких будинках). У похідних від невідмінюваних іменників на -о (дуже непослідовно): НАТО — натовський, але: пронатівський / пронатовський (УОС-09), натівський (РУС-03), натовці / натівці (за даними системи Google, другий із цих варіантів уживається рідше); УНСО «Українська народна самооборона» (політична організація) — унсовський / унсівський, унсовці / унсівці (за Google, другий із цих варіантів уживається рідше); АТО «антитерористична операція» (офіційна назва дій українських військ проти збройних формувань сепаратистів на Донбасі в 2014–2016 рр.): «діти АТОВців» (УМ, 27.08.2015, с. 2), але вже є й ативці (пор. зразки такої непослідовності, наявні й давніше, наприклад: депо — деповський, але гестапо — гестапівський, «Динамо» — динамівський)²⁰.

Поширюються випадки «українізації» прізвищ (у мовній практиці ЗМІ, а також, очевидно, офіційно, хоча й значно меншою мірою, — в особових документах, для чого, як відомо, має бути офіційне звернення самого громадянина до відповідних органів влади) на -ов-ський на зразок: Вадим Скуратівський — відомий український культуролог (пор. давніше — наприклад, у журн. «Український театр», 1988, № 4: Вадим Скуратовський); варіанти прізвищ українських політиків і державних діячів, які фігурують у ЗМІ, в інтернеті: Леонід Косаковський / Косаківський, Павло Жебровський / Жебрівський.

У «Великій Україні» внаслідок поширення мемуарної літератури, літератури з діаспори ширше стають відомими випадки такої ж українізації прізвищ на -ов-, -ев (явище, відоме в дорадянській мовній практиці і в українських емігрантських колах — наприклад, сотник Леу-Отаманів з повісті Петра Панча «Голубі ешелони»), наприклад: козак Борис Давидів — від Давидов (у спогадах Бориса Антоненка-Давидовича про свою участь у війні на боці УНР); «Його заступником був Андрій Іванович Аксьонов, істота мало помітна, ... теж виключно російськомовна. Я був дуже здивований, коли потім, уже в Америці, він знайшов мене і почав листуватися доброю українською мовою, і був він тепер уже Аксенів», «Пантелеймон Ковальов (що по війні зробився Ковалів), якого я ближче знав уже з еміграції в Німеччині і в Америці» (Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. — Х.; Нью-Йорк, 2001. — Т. 1. — С. 248, 351)²¹. З нових фактів: Ігор Лосев, кандидат філософських наук (веде, зокрема, постійну рубрику в газ. «День») / Ігор Лосів (він же як автор статті в журн. «Урок української», 2002, № 9, с. 9).

2.3. Морфонологічні чергування звуків і спрощення в групах приголосних. У загальному руслі «українізації» набувають більшої регулярності чергування приголосних як у словозміні — у парадигмах відмінювання іменників чол. р. з основою на приголосний (переважно в іншомовних словах як менш ос-

²⁰ Є пропозиції кодифікувати форми махнівці, махнівський, махнівщина (у такій формі ці слова вживалися в літературі 20-х років, так їх подають Голоск., ЕУ), Тито — титівський («титівські реформи»), унсівець, унсівський і под. (Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... // Дивослово.— 2001.— № 4.— С. 29).

²¹ Пор. пропозицію кодифікувати форми Глібів, Драгоманів, Костомарів (Славутич Яр. Знач. праця.— С. 75).

воєних українським мовним узусом і особливо в географічних назвах), так і в словотворенні — на межі кореня і суфікса при творенні прикметників від топонімів та етронімів іншомовного походження (тут маються на увазі відповідні явища, звичайно, не стільки в живій мові, де вони й до цього простежувалися значно ширше, ніж це знаходило відбиття в нормативних джерелах, скільки вже в самих цих джерелах, які стали оперативніше відгукуватися на них):

а) хоча в новому УП-90 / 93 цей аспект словозміни іменників не зазнав коригування, у словниках і в самій мовній практиці тут спостерігаються помітні зміни. Пор., наприклад: у *Кенігсбергу*, *Лейпцигу*, *Меконгу*, *Мозамбіку* (ОСУМ-75) — у *Кенігсберзі/-гу*, *Лейпцигу/-зі*, *Меконзі/-гу*, *Мозамбіку/-ці*, а також у *Карабасі/-ху*, *Квебеку/-ці*, *Нюрнберзі/-гу*, хоча тільки у *Бангкоку*, *Бандунгу*, *Гонконгу*, *Рейк'явіку*, *Цюріху* (ОСУМ-94); на *Чатир-Дагу* (ОСУМ-75) — на *Аюдазі*, *Карадазі/-гу*, *Чатирдагу* (ОСУМ-94; непослідовно, як і в багатьох інших випадках); в *Іраку* (ОСУМ-75, ОСУМ-94) — в *Іраку* / в *Іраці* (у мовній практиці). У загальних назвах: на *рингу* (ОСУМ-75) — на *ринзі* / на *рингу* (ОСУМ-94), при *анилагу*, у *друку*, *сленгу*, *шоку* (ОСУМ-75, ОСУМ-94) — у *друці* (УОС-09), у *друці/-ку*, *-кові* ²², при повному *анилазі*, в *слензі*, в *шоці* (досить частотні варіанти в мовній практиці: «на вульгарному слензі». — Слово, 1992, ч. 12, с. 8; «Французи в шоці». — УМ, 31.03.2011, с. 5); у нових запозиченнях: у *рейтингу* / у *рейтинзі* (наприклад: Е, 27.12.2012, с. 5), зі сфери комп'ютерних технологій: у *блогу* / у *блосі* («...кепкував у своєму блосі з цього приводу журналіст». — Газ. «РІО», м. Ужгород, 18.07.2009), у *ноутбуку* / у *ноутбуці*, у «*Фейсбуку*» / у «*Фейсбуці*»;

б) якщо в УП-60 було, наприклад: *Страсбург* — *страсбурзький*, *Баскунчак* — *баскунчацький*, *Грінвіч* — *грінвіцький*, *чуваш* — *чуваський*, але в «менш відомих або пізніше засвоєних словах»: *Гаага* — *гаагський*, *Данціг* — *данцігський*, *Лейпциг* — *лейпцигський*, *Карабах* — *карабахський*, *Цюріх* — *цюріхський*, *казах* — *казахський*, *талиш* — *талишський* (с. 134; чому, наприклад, *Страсбург*, *Грінвіч* і *чуваш* вважаються при цьому більш відомими або раніше запозиченими, ніж *Данціг* і *казах*, сказати, звичайно, важко), то в УП-90 вже майже послідовно: *гаазський*, *данцізький*, *лейпцизький*, *карабаський*, *талиський*, однак чомусь також *казахський* (с. 127); якщо в ОСУМ-75: *чікагський*, то в ОСУМ-94: *чиказький*; якщо в ОСУМ-94: *белудж* — *белуджський*, то в УОС-09: *белудзький*, хоча скрізь лишається, наприклад, *Ірак* — *іракський*.

За УП-90/93, ОСУМ-94, розширилося коло відтопонімних прикметників зі спрощенням у групах приголосних: *Гельсінкі* — *гельсінський*, *Кандалакша* — *кандалакський*. Під впливом західноукраїнської мовної практики поряд з *Перемишль* — *перемишльський* засвоюється також *перемиський* (відповідно *Перемисьщина*).

Ставлення до таких нововведень у мовному соціумі різко коливаються — від категоричного схвалення й навіть більше — за розширення кола таких випадків аж до, наприклад, *Ла-Манш* — *ла-манський*, *Небіт-Даг* — *небіт-дазький*, *Ош* — *оський*, *Печ* — *пецький*, *баск* — *баський* ²³ до такого ж категоричного неприйняття (див., наприклад: Т. Щітківська. — ВК, 8.02.1990, с. 3) ²⁴.

Висловлюються також пропозиції узаконити ще один тип чергування приголосних — [г] / [дз] / [дж], наявний у південно-західних говорах, який має охоп-

²² Тараненко О. О. Словозміна української мови. — Nyíregyháza, 2003. — С. 79–80.

²³ Рибалко К., Рибалко О. Зазнач. праця. — С. 31.

²⁴ Див. також: Думки з приводу появи «Українського правопису» (1990 р.). — С. 436 (з виступу Б. Задорожного).

лювати іменники з основою на [г] у дав. і місц. в. та похідні від них присвійні прикметники: *дзиґа, мамалиґа* і т. ін. — *дзидзі* і т. ін.; *Мамалиґа* (прізвище) — *Мамалидзі* — *Мамалиджин* (у разі кодифікації вживання з [г] й іншомовних слів це має поширитися на іменники не тільки першої, а й другої відміни: *Гаґа* — у *Гаадзі, Вінніґет* — у *Вінніґедзі*)²⁵.

З іншого боку, у нормативних поглядах на один з виявів також дуже характерного для української мови явища чергування голосних [о], [е] / [і] відповідно у відкритому / закритому складах — а саме у відмінюванні прізвищ, з походження присвійних прикметників, поширених насамперед у Галичині, на зразок *Федорів, Лесів*, — можна констатувати зміну, яка йде ніби всупереч тенденціям до «українізації». Незважаючи на загалом досить усталене їх трактування в мовознавстві як відмінюваних за зразком відповідних загальних назв, тобто *Федорів*, род. *Федорова* і т. д., *Лесів*, род. *Лесева* і т. д.²⁶, чинний правопис (УП-90, с. 111; УП-93, с. 106) запровадив тут варіантність: род. *Федорова / Федоріва* і т. д., род. *Лесева / Лесіва* і т. д. Оскільки така варіантність у відмінюванні цих прізвищ характерна й для мовної практики самого регіону їх поширення (наприклад: «Савка і Миронів запам'ятали моє прізвище. В Мироніва була дівчина...»: Микита Сало. Крок вліво, крок вправо... — Зона, 1992, № 3, с. 18), таку настанову правопису можна розцінювати в загальному плані його більшої демократизації. Однак у певній частині мовного соціуму, у тому числі й серед мовознавців, це викликає заперечення²⁷.

2. 4. Орфоепічні чергування. Стало набувати ще більшої регулярності характерне для української мови явище варіантності вживання прийменників *в* / *у* і ще більшою мірою префіксів *в-* / *у-*, прийменників *з* / *із* і префіксів *з-* / *із-*, сполучників *і* / *й*, виявляючи тенденцію до обмежування тільки фонетичним фактором (мотивами милозвучності) і долаючи при цьому в певних випадках навіть опір стилістичного та семантичного чинників (особливо в перекладних матеріалах, у матеріалах, що їх опрацьовують літературні редактори)²⁸.

Наприклад, у співвідношенні варіантів префіксів *в-* / *у-* це, з одного боку, посилення вживання *у-* в конкуренції з *в-* (у Грінч., як відомо, варіанти з *в-* послідовно розроблено при варіантах з *у-*, хоч ілюстративний матеріал у цьому словнику свідчить про безумовне переважання саме перших; варіанти з *у-* ширше, ніж в українській літературній мові пізніших часів, уживалися у 20-х — на початку 30-х років; ОСУМ-94 та наступні видання академічних орфографічних словників, СУМ-20 стали наводити їх також уже досить широко). Так, частішим тепер стало вживання варіантів *усенародний*, *усесвіт* (*усесвітній*), *усеукраїнський* і под., *усепоширений* (вони відсутні, наприклад, у РУС-68, ОСУМ-75; СУМ-11 наводить окремі з них, але тільки з поодинокими не паспортизованими ілюстра-

²⁵ Див., наприклад: Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису» // Український правопис: так і ні. — С. 35; Антисуржик / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994. — С. 115; Ющук І. Орфоепія, фонетичні закони і правопис: [Рец. на:] Орфоепічний словник української мови: В 2 т. — К., 2001–2003 // Дивослово. — 2004. — № 3. — С. 74.

²⁶ Див., наприклад: Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. — К., 1986. — С. 283; Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1990. — С. 177–178.

²⁷ Див., наприклад: Антисуржик. — С. 116; Пономарів О. Культура слова. — С. 115.

²⁸ Мовознавці, однак, наголошують на недоцільності й навіть хибності такого формального підходу до дотримання законів милозвучності української мови (див., зокрема: Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма // Літературна норма і мовна практика / За ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С. 262–264).

ціями): «...йдеться про ліквідацію усенародного, загальнонаціонального університету знань» (з листа до Президента України групи представників української гуманітарної інтелігенції. — ЛУ, 1.04.1999), «Усесвітній день народів світу» (П, 9.08.2001, с. 24); уживання варіантів, ще менше представлених досі в довідниках і мовній практиці (але знову ж таки вживаних у 20-х роках і нерідко наявних у Голоск.) на зразок *узаємний*, *уміст*, *унутрішній*, *уплив*, *управний*: «спектр *узаємодії*» (Кр., 1998, ч. 5, с. 24), «сукупний *уміст*», «кінодослідники вбачають *уплив* цієї стрічки на фільми...» (Д, 30.11.2012, с. 20), «*уплив* української мови» (Кр., 1998, ч. 5, с. 24–25), *під впливом чого-небудь*, «Україна як *уплизова* держава» (Час, 26.01.2001), *найупливовіший*, «крізь *унутрішню* форму» (Урок української, 2000, № 11–12, с. 62), «так *управно* їздити на конях» (т/к К-1, перекладний д/ф «Подорож на край світу», 10.01.2006; подано також у СУМ-20); *ударостійкість* і *вдаростійкість* (УОС-09; пор. у ОСУМ-75 і ОСУМ-94 наявність тільки першого з цих варіантів). За УП-93 (с. 15), чергування у / в у подібних випадках не рекомендовано²⁹. З другого боку, це розширення вживання в- у конкуренції з у-: *вдержавлювати* («...над Україною, яка *вдержавлюється* так болісно й тяжко». — СіЧ, 2004, № 2, с. 71), *взаконювати* («автори *взаконюють*...». — Кр., 2001, ч. 10, с. 21; «*взаконення* двох літературних мов». — Д, 9.09.1997), *внемозливлювати* («...і *внемозливити* подальше їхнє [українських конфесій] об'єднання в єдину помісну церкву»: М. Білецький. — Д, 12.03.1997; подано в СУМ-20; у СУМ-11 цього варіанта немає), *водноманітнювати*, *вточнювати* і под.

Окремі ЗМІ почали практикувати навіть уживання у відповідних фонетичних позиціях народно-розмовного варіанта прийменника *в* — *ув* (СУМ-11, СУМ-20 подають його з позначкою «рідко», СУМ-12 — уже без такого стилістичного обмеження): «відсутність подвоєнь *ув* іншомовних словах» (Слово, 1992, ч. 4, с. 4).

У вживанні варіантів *із*, *із-*: «Із Днем Перемоги, дорогі співвітчизники!» (кінцева фраза з привітання В. Януковича 9 травня 2012 р.), у мові дисертацій: «вивчення явищ *із* метою...», «разом *із* тим», «*ізсередини* країни» (якщо в СУМ-11 варіант *ізсередини* подано як «рідко» до *зсередини*, то в СУМ-20 — як «рідше») і под.³⁰

У вживанні варіанта *й*: «Як ви розумієте, це було *чорне й біле* порівняно з варіантом історії, котрий пропонували радянські історики» (Дз. т., 13.03.2010, с. 11: перекладний матеріал), «*Село й люди*» (рубрика на т/к СТБ, 2009 р.), «*Війна й мир*» — назва відповідного роману й фільму (СТБ, «Вікна», 21.03.2014: у титрах) (пор. аналогічне явище на лексичному рівні — розростання в цей же період майже до автоматизму чергування синонімічних сполучників *і / та*, другий з яких розцінюється при цьому, цілком очевидно, як «більш український»: роман «*Живі та мертві*» і под.). Нормативні джерела, як відомо, підкреслюють, що чергування *і / й* (як і чергування *і / та*) не має відбуватися при зіставленні понять: *дні і ночі*, *батьки і діти*, *війна і мир* (УП-93, с. 16)³¹.

²⁹ Пор. так само: Самійленко В. Дбаймо про фонетичну красу мови // Самійленко В. Твори : В 2 т. — К., 1958. — Т. 2. — С. 369.

³⁰ Пор. полемічну характеристику подібних випадків як зразків «псевдоукраїнізації» — у критичних зауваженнях одного із сучасних авторитетів для широких кіл мовців у сфері культури української мови щодо рекомендацій іншого відомого мовознавця послідовно вживати в позиції між приголосними *із*, а не з («термін *із* галузі фізики») і под.: А. Бурячок. — Час, 1997, № 29): Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». — К., 2001. — С. 86–87.

³¹ Див. також: Наконечний М. Ф. Фонетика. — С. 179.

Так само відбувається розширення вживання форми *іще* — варіанта прислівника *ще*: «Дотепер *іще* не було...» (з дисертації).

Стало також досить помітним як в усній, так і в писемній мовній практиці у загальноукраїнському масштабі властиве південно-західним говоровам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається після приголосного) замість *б*³², *щоби* (з наголосом звичайно на першому складі) замість *щоб*. Наприклад: «Як стало відомо, у Вашому університеті готується реформа філологічної освіти, наріжним каменем у якій мала *би* бути виняткова увага до української мови як державної...» (Президія Конгресу української інтелігенції. — УС, 1.11.2001), «Уявіть собі, *щоби* 1955 року... мовилося *би* подібне... Якщо *би* було інакше, Путіна *би* не обрали» (Тарас Марусик. — Книжник-review, 2000, № 9), «*щоби* влитися в західні структури» (Кр., 2001, ч. 5, с. 7); в усній мові (приклади з мовлення осіб, для яких базовою була або й лишається російська мова): «Для того, *щоби* був діалог...» (Л. Косаковський. — Т/к ТЕТ, «Парламентський вісник», 28.11.1999), «Я хочу, *щоби* ми нарешті навчилися...» (Ю. Тимошенко, 2005), «Ми пропонуємо, *щоби*...» (з виступу на засіданні Верховної Ради І. Мітюкова, міністра фінансів. — Т/к «Інтер», 5.07.2001); у перекладній друкованій і звуковій продукції: «Лариса Доліна могла *би* популяризувати парасольки» (КВ, 20.07.2001); рос. «— Хочешь, чтоб собак на тебя спустила?» — укр. «— Хочеш, *щоби* собак...» («Студія 1 + 1», т/ф «Бедная Настя», 10.02.2004). Мовні авторитети, нормативні джерела, як відомо, підкреслюють стилістичну обмеженість використання або й цілковите невикористання варіанта *щоби* в літературній мові, щоправда, як видається, дедалі вже менш категорично, — як варваризму³³, як неживаного в літературній мові (Ог.-24, с. 471), як діалектного³⁴, як рідковживаного (РУС-68, т. 3, с. 669), як рідше вживаного порівняно зі *щоб* (СУМ-11), нарешті як народно-розмовного (СУМ-12). Однак стилістична заданість теперішньої активізації його вживання полягає в орієнтації мовців не на розмовну, тим більше народну, мову, а якраз навпаки — на «вишуканішу», «елітарну» літературну мову.

3. Акцентуація. Певні зміни в звичному до початку 90-х років акцентуаційному портреті української літературної мови, що їх можна спостерігати насамперед, природно, в ефірних ЗМІ (причому в мовленні не тільки різних «сторонніх» осіб, а й самих теле- і радіожурналістів), стосуються акцентних парадигм як окремих слів, так і певних їхніх структурних розрядів, а також тих чи інших груп слів різної категоріальної належності — як таких, що зазнали на собі впливів з боку інших ідіомів — російської мови, західноукраїнської і/або діаспорної мовних практик, демонструючи як уже достатньо усталені протягом описуваного періоду факти, так і тільки тенденції до їх розвитку. Вони зумовлені, з одного боку, посиленням впливів на «офіційну» літературну мову з боку розмовно-просторічної стихії та сфер професійного слововжитку в умовах теперішньої лібералізації мовної практики (див. нижче, наприклад: *ліфт*, род. *ліфта́* і т. д., мн. *ліфті́* і т. д.), з боку діалектного середовища, а саме південно-західного наріччя української мови (див. нижче, наприклад, мн. *способі́, ліжка́*), з другого ж (причому значно більшою мірою), — прагненням до більшої «українськості», що може виявлятися в певних випадках також як дальше розмежування з росій-

³² Див., наприклад: Самійленко В. Знач. праця. — С. 368.

³³ Там же.

³⁴ Шерех (Шевельов) Ю. Нарис української мови. — Мюнхен, 1951. — С. 114.

ською мовою (як домінантною досі або ще й тепер у мовному просторі України), а ще частіше як орієнтування на західноукраїнську мовну практику (у тих випадках, що їх певна частина мовного соціуму «Великої України» готова визнати як нормативні: див. нижче, наприклад, *донька́*, мн. *пані́*)³⁵.

Так, іменник *бурштин*, особливо актуалізований у ЗМІ (у конкуренції зі звичайним до 90-х рр. *янтар*) під час «бурштинової лихоманки», «бурштинових війн» 2014–2016 рр. на Правобережному Поліссі (тобто нелегального видобутку бурштину та підпільного бізнесу навколо цього), відразу ж набув поширення з наголошуванням у непрямих відмінках на закінченнях, хоча досі словники подавали його зі сталим наголосом: род. *бурштину́*, «нелегальний бізнес на *бурштині́*». Актуалізований іменник *шпиталь* (у конкуренції з *госпіта́ль*) у непрямих відмінках став уживатися (спочатку, як видається, у мовній діяльності т/к СТБ — в його інформаційній програмі «Вікна», а потім і на деяких інших телеканалах) з флексивним наголошуванням (можливо, за Грінч., Ог.-24³⁶, хоча в нормативних джерелах ще від кінця 20-х років наголос тут подавали як незмінний — див., наприклад: Ізюмов, Голоск): род. *шпиталі́*, місц. у *шпиталі́*, мн. *шпиталі́* (уже навіть і поза межами ефірних ЗМІ — наприклад, з виступу заступника міністра оборони, 2015 р.: «до німецьких *шпиталі́в*») і т. д.

3.1. Іменники.

3.1.1. Це достатньо вже поширені, особливо в мові електронних ЗМІ, хоча здебільшого й не санкціоновані у відповідних мовних довідниках такі випадки наголошування, властиві говорам південно-західного наріччя / західноукраїнській мовній практиці, як *донька́*, *мережá* (можливе навіть у множині: *мережé*, *мережáми* і т. д.), мн. *пані́* (остання форма вже рекомендована для нормативного слововживання, наприклад, в УП-99, с. 95)³⁷: «Шановні *пані́* та панове!»³⁸, *обклади́нка*; кодифікація в чинному правописі вже й флексивного наголошування форми род. в. іменника *гроші́* — *гроші́ей* (УП-90, с. 80; так само: СУМ-20; СУМ-12), і, отже, так має бути, очевидно, і в дав. та місц. в.: *гроші́ам*, у *гроші́ах* — на зміну попередньої норми *грошей*, *грошам*, у *грошах*. Стала привертати увагу

³⁵ У нормативних працях з української мови досі, як відомо, постійно підкреслювали небажаність неконтрольованих впливів на акцентну систему літературної мови з боку південно-західного наріччя (див., наприклад: *Синявський О.* Зазнач. праця. — К., 1978. — С. 157, 167 (*донька́*, *принéсти*, *берéмо* і под.); Погр., с. 16–17; *Русанівський В. М.*, *Срмоленко С. Я.* Життя слова. — К., 1978. — С. 21; *Юрченко О. С.* Наголоси в поетичних перекладах // *Рідне слово*. — К., 1973. — Вип. 7. — С. 51–52). Так само при аналізі сучасної мовної практики — застереження щодо «дестабілізації вимовних норм, передусім у наголошенні слів: *говóрю*, *ка́жу*, *донька́*, *ви́падок* (таке наголошування було досить поширене й раніше, пор., наприклад, *віпа́док* у Грінч. і *ви́падок* у Жел. — *О. Т.*), *гроші́ей*, *однако́вий*, *ринко́вий*, *фіна́нсо́вий*, *а́би*, *а́бо*, *а́ле*)» (*Баранник Д. Х.* Українська мова на межі століть // *Мовознавство*. — 2001. — № 3. — С. 43).

³⁶ Так само флексивне наголошування цього іменника подається в деяких сучасних словниках, укладених за матеріалами джерел 20-х років або принаймні з особливою увагою до них: *Сл. військ.*, с. 60.

³⁷ Див. також, зокрема: *Караванський С.* Секрети української мови. — К., 1994. — С. 25.

³⁸ У південно-західних говорах флексивне наголошування форми множини цього іменника зумовлене тим, що там він є відмінюваним (за зразком іменників першої відміни), хоча й одиничним у такій парадигмі (на відміну від відповідної групи іменників у польській мові): *пані́*, род. *пані́*, дав. *пані́*, знах. *паню́*, ор. *панею́*, род. мн. *пань* і т. д., а у формах множини іменників I і II відмін у говорах цього наріччя частіше, ніж у літературній мові, відбувається пересунення наголосу з основи на закінчення (мн. *ма́мі*, *ба́бці* і под.: див. 3.1.5). Оскільки в літературній мові цей іменник є невідмінюваним за парадигмою своїх флексій, немає, очевидно, підстав надавати йому (тим більше всупереч досить уже тривалій традиції його вживання в літературній мові саме в такій формі) ознак відмінюваності й за акцентною парадигмою.

форма *кўрінь* з наголошуванням на першому складі (очевидно, насамперед у мові тих, хто не жив, не бував у східноукраїнському селі) — переважно в значеннях відповідних підрозділів українських військових формувань першої половини ХХ ст. і скаутської організації «Пласт»: «...*кўрені* — козацькі і упівські підрозділи» (5 т/к, «Машина часу», 6.08.2011: ведучий Андрій Охрімович), *Буковинський кўрінь*, «пластуни з *кўрення* такого-то станиці такої-то» (київські підлітки-пластуни) (саме так подає це слово й Сл. військ., с. 33). Поширилося також наголошування *Євангелія*, *обов'язок* (останнє — зокрема, в мовленні А. Яценюка).

3.1.2. Це певна тенденція до активізації префіксального наголошування в трискладових іменниках жін. р. із суфіксом -к-, тобто ніби якоюсь мірою повернення до попереднього стану в акцентуванні таких слів в історії української мови ³⁹, наприклад: *загадка*, *замазка*, *розвідка* (ОСУМ-94), *побришка* (УРРУС), тоді як в ОСУМ-75 ці слова мали подвійне префіксально-кореневе наголошування, останнє з них — із семантичною диференціацією (так само в СУМ-11, але тільки *побришка*). У публічному слововжитку почастипали випадки функціонування з префіксальним наголошуванням таких слів, як *перевірка* (наприклад, в ідіолектах таких політиків, як А. Яценюк, В. Семенюк-Самсоненко; в Андрус. тут тільки префіксальний наголос, тоді як у сучасних нормативних словниках в Україні — подвійний наголос), *підтримка* (в Андрус. тільки так, але в сучасних нормативних словниках тут тільки кореневий наголос) ⁴⁰, та з подвійним наголошуванням таких слів, що в сучасних нормативних джерелах подаються тільки з кореневим наголосом, як *побудушка* ⁴¹, *поправка* (УРСНТ; у Грінч., Голоск., Андрус. — тільки на префіксі), *набавка*, *надбавка*, *надвішка*, *розбівка* (УРРУС). (Пор. також активізацію вживання з наголошуванням на префіксі слів *наділ*, *переділ*, *переріз*, *пересічний*, прислівників *напрікінці* та ін.: див. п. 3.7).

3.1.3. Це вирівнювання акцентної парадигми кількох іменників у формах однини з безваріантним наголошуванням тільки першого складу (за зразком форми наз. в.). Так, це відбувається в наголошуванні іменника *суд* (хоча за сучасними нормативними джерелами таке наголошування має бути тільки в род. в.: *суду*) — зокрема, в мовленні ведучих інформаційних програм на різних телеканалах (СТБ, «Вікна»; ICTV, «Факти»; «Новий», «Репортер»; НТН, «Вчасно»; ТВі, «Сьогодні»; «Студія 1 + 1», ТСН): «Повернути українському *суду* його повноваження» (ICTV, «Факти», 13.10.2014), *під судом*, *у суді* (у *райсуді*: «Студія 1 + 1», ТСН, 20.12.2006; СТБ, «Вікна», 9.06.2015) ⁴². У мові електронних ЗМІ стають уже досить звичними форми місц. в. одн. іменників *борт*, ще більшою мірою *порт* і особливо *аеропорт* з наголошуванням на основі: «на *борті* літака», «в *аеропорті* Бориспіль». Такі зміни в акцентуванні іменників відбуваються також паралельно зі зміною форми род. в. -а на -у, тобто в загальних межах морфологічної словозмінної парадигми, як це можна простежити на прикладі актуалізованих в останні роки під час воєнних дій на Донбасі іменників *пост* і особливо *блокпост*: «командир *посту*» (СТБ, «Вікна», 7.07.2015), «зняти з *посту*» (УТ-1, «Новини»), «До *блокпосту* під'їжджає мікроавтобус волонтерів»,

³⁹ Див.: Складенко В. Г. Історія українського наголосу: Іменник. К., 2006.— С. 511, 626–628; Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу.— Л., 2010.— С. 77–100.

⁴⁰ Пор. навіть спеціальне застереження: не *підтримка* (Словник труднощів української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, З. М. Терлак: За ред. С. Я. Єрмоленко.— К., 1989.— С. 229).

⁴¹ Див. також: Караванський С. Зазнач. праця.— С. 17.

⁴² Див. історію акцентуації цього іменника в українській мові: Складенко В. Г. Зазнач. праця.— С. 115–116. Пор. також: *Суд, суду, в суді* (Ог.-24, с. 391).

«у засідці неподалік *блокпосту*» (Е, 28.08.2014, с. 10, 6), у місц. в. поряд із формами з наголошуваними флексіями *на блокпосту́/-і* частішає вживання з наголошуванням на основі *на блокпості́* (пор. нормативні *аванпост, -у, форпост, -у*).

3.1.4. Це перенесення наголошування з кореня на флексію при відмінюванні кількох односкладових іменників (навіть у мовленні теле- і радіожурналістів) — явище, відоме й давніше, але в позанормативних сферах слововжитку (оскільки такі факти здебільшого виявляють спільність з відповідним, також позанормативним, явищем у сучасній російській мові, не можна не припустити тут, звичайно, і впливів з боку останньої): *ліфт, ліфта́* («несправність *ліфта́*»: «Студія 1 + 1», ТСН, 10.03.2011) і т. д., особливо у мн.: *ліфти́* і т. д. («Студія 1 + 1», ТСН, 24.12.2010: неодноразово); *торт, торта́* і т. д., особливо у мн.: *торти́* і т. д.; так само *шприц, пульта́* (звичайно у значенні відповідного конкретного приладу).

3.1.5. Це почастищення випадків перенесення наголосу на закінчення слова у формах множини (особливо в іменниках першої відміни та чол. р. другої відміни — у мовленні, зокрема, теле- і радіожурналістів, у тому числі й ведучих інформаційних програм провідних українських каналів, значно рідше — в рекомендаціях словників):

а) в іменниках першої відміни (у поданих нижче прикладах нормативні джерела подають наголос на основі або подвійний наголос: див. Погр., УЛВН, УОС-09) — у двоскладових словах: *бійкі́, лайкі́, пливкі́* (знамениті «*пливкі́* майора Мельниченка»: під час «касетного скандалу» восени 2000 р.), *сваркі́, білкі́, куртки́, стрілки́* і под., навіть *клятви́* (СТБ, «Вікна», 31.07.2007), «*тротилі́ шашки́*» (СТБ, «Вікна», 20.10.2015); у трискладових словах: *загадки́* (ОСУМ-94, хоча в інших словниках ще переважно подається наголос на основі), *на́м'ятки́*: у формах мн. цього іменника ще частотнішим стало наголошування на флексії (хоча, наприклад, УОС-09 і досі подає їх з наголосом тільки на першому складі), *примі́тки* та ін. Мотивація цієї акцентуаційної тенденції є, очевидно, подвійною: з одного боку, як пошук «більш української» моделі наголошування, зокрема з можливим відштовхуванням від акцентних парадигм відповідних слів у російській мові, з другого ж, — під безперечним впливом акцентних особливостей південно-західного наріччя. Пор. рекомендації щодо прийнятності в нормативному слововжитку й флексивного наголошування: *жа́бі, коро́ві, світи́, я́мі*⁴³ або навіть уже тільки флексивного: *свити́, ямі́* (Гол.-95), а також уже кодифіковане як компроміс між східно- і західноукраїнською мовними традиціями *ма́мі*⁴⁴;

б) в іменниках другої відміни — чол. р.: *вектори́, інвестори́, контейнери́, сервери́, снайпери́, тендери́* («вигравати, укласти *тендери́*»), навіть *тренери́, фермери́* («вони були *фермерами́*»: СТБ, «Вікна», 18.08.2008) — поряд з нормативним наголошуванням *ве́ктори, інве́стори* і под. У таких випадках, з одного боку, можна вбачати орієнтування на «більш українську» норму наголошування, пор. мн. *автори́, директори́, редактори́, ректори́, сектори́* (хоча пор. в інших ніби аналогічних випадках — *діктори, фельдшері*: УЛВН, УОС-09 і *фельдшері*: Голоск., Погр.), а з другого, — впливи наголошування відповідних

⁴³ Винницький В. Українська акцентна система... — С. 134.

⁴⁴ Акцентна кодифікація форм множини цього слова еволюціонувала таким чином: мн. *мамі́, -ів* (Голоск.), *ма́ми*, род. *ма́м* (Погр.; УЛВН), *ма́мі, мамі́в і ма́м* (ОСУМ-75), *ма́мі, ма́м і мамі́в* (ОСУМ-94; УОС-09), пор. навіть категоричніше: «Рекомендованим слід вважати флексійний наголос і прийнятним — кореневий: *мамі́ і ма́ми*» (Винницький В. Зазнач. праця. — С. 133), з чим населення Центральної і Східної України, звичайно, ледве чи погодиться.

слів у російській професійній мові і в просторіччі: *інвесторá, серверá, тренерá* і под.⁴⁵; інші випадки явного перегукування з відповідним явищем у розмовній російській мові: *склад* «сховище» — мн. *склади́, на склада́х* і т. д., *артсклади́, хімсклади́, зерносклади́* (навіть у мовленні ведучих інформаційних теле- і радіопрограм); мн. *обшуки́* (у мові працівників правоохоронних органів, пор. рос. проф. *обыска́*);

— під явним впливом західноукраїнської мовної практики поширилися такі наголошування у формах множини, як: *дозволи́, поверхи́* (на кількох *поверха́х* і т. д.), *початки́*, особливо у звороті на *початка́х* (досить частотне): на *початка́х переговорів* (наголошування в одн. *початок*, однак, у загальноукраїнському масштабі поки що не прищеплюється), *способи́* (різними *способа́ми*);

— сер. р.: мн. *ліжка́* (*ліжбо́к, ліжка́м, ліжка́ми, на ліжка́х*), *крісла́* — форми, що простежуються насамперед у мовленні тележурналістів з інформаційних програм і публічних політиків походженням із західноукраїнського регіону, наприклад, на т/к ICTV (Олена Фроляк, Лук'ян Сельський), т/к «24», т/к ТВі («вони повернуться у свої *крісла́*», «обладнаний *ліжка́ми*»: Христина Гавриш у програмі «Сьогодні», 23.01.2015), їх можна почути в Арсенія Яценюка, але вони вже фігурують і в ефірному мовленні журналістів — не обов'язково «західняків» (наприклад, на 5 т/к., в ТСН «Студії 1 + 1»);

— в іменнику *тато*: мн. *тати́*, род. *тати́в* (УП-90, с. 80)⁴⁶ або з варіантністю акцентних форм (як компроміс): мн. *та́ти*, род. *та́ти́в* і т. д.⁴⁷ Досі нормативні джерела або взагалі не подавали форм множини цього іменника (Голоск.; ОСУМ-75; Погр.), що наводило на думку про незмінність його наголошування при відмінюванні, або подавали форми *та́та*, род. *та́т* (УЛВН; УОС-09), *та́ти*, род. *та́ти́в / та́т* (УП-93, с. 75; УП-99, с. 117), пор. також у самій мовній практиці, наприклад: «Духовним опікуном у громадах (станіях) РУНВіри є рунтато. ...На *рунтат* покладено функцію...» (А. Колодний, О. Саган. — УС, 17.12.1998, с. 14);

в) у сполученнях з кількісними числівниками — тенденція до вирівнювання наголошування іменників за зразком «чистої» множини (очевидно, на думку журналістів і літредакторів ЗМІ, це має бути «більш українська» форма): *два (три, чотири) ра́зі* (досить уже частотна форма, наприклад: «терористи двадцять два *ра́зі* обстріляли...». — СТБ, «Вікна», 11.06.2015), *два місяці́* (СТБ, «Вікна», 11.06.2015); *п'ять копі́йок* («Студія 1 + 1», ТСН, 30.10.2010), *тридцять копі́йок* (т/к «Еспreso», «Телеекспрес», 11.11.2015), *кілька місяці́в* («Студія 1 + 1», ТСН, 11.11.2011) і под. (пор., наприклад, у Погр., УЛВН.: *два ра́зи, п'ять копі́йок* і под.

3.1.6. Це окремі випадки, що їх можна було б схарактеризувати як пересушення наголосу при відмінюванні слова (*долар, со́кіл*) на передостанній склад, проте це, безперечно, лексикалізовані факти, тобто явище не стільки фонетики, скільки лексики (відповідні слова саме з такими акцентними особливостями переносяться із західноукраїнської / діаспорної мовної практики, пор. акцентні па-

⁴⁵ Див.: Воронцова В. Л. Активные процессы в области ударения // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). — М., 1996. — С. 315; Шапошников В. Н. Русская речь 1990-х : Современная Россия в языковом отображении. — М., 2006. — С. 264.

⁴⁶ Див. так само: Словник труднощів української мови. — С. 285; Винницький В. М. Український правопис: неточності у трактуванні мовознавчих понять. — Л., 2012. — С. 45–46; Ющук І. Зазнач. праця. — С. 74.

⁴⁷ Тараненко О. О. Словозміна української мови. — С. 59.

радигми в цих ідіомах на зразок *пéрстень* — *персте́ня*, мн. *персте́ні*, *та́бір* — *табо́ру*, мн. *табо́ри*):

– *дóлар* / *дóляр*, наприклад: «Первісний капітал для такого бізнесу — то є 10 тисяч *дóларів*» (В. П. Удовиченко, міський голова м. Славутича, родом з Київщини. — УР-1, Радіо «Голос Києва», 20.08.2002), але звичайно це відбувається при відмінюванні фонетичного варіанта *дóляр* (частина східноукраїнських мовців тепер, можливо, сприймає саме цю форму, за західноукраїнським і діаспорним зразком [див., наприклад: Ог-24, с. 93; Андрус.], як «більш українську») — *доля́ри*, *доля́рами* і т. д.: «А є й такі, що приїхали з України з грубими пачками надбаних злочинним шляхом *доля́рів*» (Микола Литвин, письменник, журналіст і кобзар. — ЛУ, 17.10.1996), частіше ж — у жартівливому вжитку: «— Знаєте, скільки коштує в Іспанії наш бугай — козак? Купу *доля́рів!*» (Юрій Краснощок. Гумореска «Як робити молоко». — ГУ, 24.07.1993);

– *сокіл*, кл. в. *соко́ле*: «На цім світі пий, *соко́ле...*» (з популярної пісні на слова Юрія Рибчинського «Мертві бджоли не гудуть»; так само: Ог.-24, с. 373), з варіантністю: *соко́ле* (УЛВН)⁴⁸, мн. «*Сокóли*» — популярний на початку 90-х років музичний гурт зі Львівщини, у такій вимові цю назву стали вживати й на «Великій Україні» (пор. у Жел.: *сокіл*, род. *соко́ла*, мн. *соко́ли*).

3.1.7. Говорячи про активізацію впливів з боку південно-західного наріччя на загальнонаціональну українську мову, в тому числі й на її фонетичному рівні, не можна, звичайно, оминути й такої особливості акцентуації південно-західних говорів, як кореневе (а не суфіксальне, як у літературній мові) наголошування кількаскладових віддієслівних іменників сер. р. на *-ання* на зразок *мóвчання*, *опові́дання*, *перекóнання* і под., деякі з яких від 20-х років стали входити до загальнолітературного вжитку (це префіксальні *засі́дання*, *утрі́мання*, *затрі́мання* та деякі ін., але, наприклад, не *пíсання*, *пíтання*, *чíтання*)⁴⁹. У наш час уживання таких іменників, не тільки префіксальних, з кореневим наголошуванням помітно увиразнилося в публічній сфері: *запíтання* (наприклад, у мовленні Віктора Ющенка), *пока́рвання* (у тому числі й у мові юристів), *порів́няння* (наприклад, у мовленні А. Яценюка), а особливо *чíтання* (зокрема, у Верховній Раді: «прийняти законопроект у першому *чíтанні*» і под.). Але це явище на його сучасному етапі, можливо, не обов'язково слід пояснювати черговим пожвавленням західноукраїнських мовних впливів: це може бути й просто наслідком ширшого звучання тепер на різних радіо- і телеканалах спонтанного, «нередагованого» мовлення — того, що було й давніше, але виступало менш помітно⁵⁰.

3.2. Прикметники. В акцентуації відносних прикметників спостерігається тенденція до розширення в загальноукраїнській мовній практиці випадків наголошування суфіксів *-ов-*, зрідка *-ев-* (там, де норма і узус досі передбачали / передбачають кореневий наголос, і в нових лексичних одиницях)⁵¹: *наметóвий*,

⁴⁸ Пор. так само: Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 51.

⁴⁹ Див.: Ог-24 (*писання*, *читання*); Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови.— Л.: Нью-Йорк, 1996.— С. 131–132; Винницький В. Українська акцентна система...— С. 218, 227.

⁵⁰ Утім, наприклад, С. Караванський, посилаючись на словник Жел. і на належну, на його думку, мовну компетентність, зокрема, депутатів Верховної Ради («Чи ж депутати Верховної Ради, що послуговуються українською мовою, і справді такі недотепи, що не відчують, як краще і легше говорити по-українськи...?»), обстоює правомірність наголошування *чíтання*, *запíтання* (див. його статті: Не все те золото, що у словниках.— ЛУ, 2004, № 7; Про «становий» хребет мови.— ЛУ, 16.09.2004).

⁵¹ Оскільки ця акцентуаційна модель найбільшою мірою характерна в загальному просторі функціонування української національної мови для говорів південно-західного

ринкóвий (наприклад, у публічних виступах 2005 р. відомих політиків Є. Марчука, В. Ющенка, Ю. Тимошенка), *плівкóвий*, *рамкóвий* (наприклад, у мовленні політиків Б. Тарасюка, О. Турчинова: «*рамкóва угода*»), *смерекóвий* (пор., зокрема, популярну пісню «*Смерекóва хата*» — текст Миколи Бакая, 90-і роки; з таким наголосом це слово можна було почути й давніше, наприклад: «Стан твій ніжний, *смерекóвий*...»); популярна пісня на слова Анатолія Драгомирецького «Ой ви, очі волошкові»), рідше *вівторкóвий*, *понеділкóвий*, *однакóвий*, утворюючи, таким чином, акцентуаційну варіантність *наметóвий*, *плівкóвий* і т. ін. (для деяких із таких слів уже відбувається лексикографічна кодифікація — наприклад, у РУС-03: *вівторкóвий*; у СУМ-20, т. 6, с. 595: *рінкóвий*). У публічному мовленні вихідців із західноукраїнського регіону та представників діаспори така модель, природно, виявляється ширше, наприклад: *кавóвий*, *помаранчéвий* (зокрема, «*Помаранчéва революція*») та ін. Ось випадки коренево-суфіксальної варіантності наголосу в новоутворених прикметниках з такими суфіксами: *безпéкóвий* (*політика, доктрина, структури*) — переважно з кореневим наголошуванням (УРРУС; зокрема, у мові виступів президентів Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича, П. Порошенка, у програмах УТ-1, УР-1), хоч існує й суфіксальний наголос (зокрема, у мовленні А. Яценюка: «Перед нами стоять *безпéкóві* виклики», але простежується також і в мовленні вихідців зі Сходу України), *грівнéвий* (переважно з кореневим наголосом), *іміджéвий* (поряд з переважним наголошуванням першого складу трапляються й випадки наголошування суфікса — наприклад, у мовленні політика Тараса Чорновола, 2014 р.), *мерéжéвий* (з переважанням суфіксального наголошування), *(дво-)рівнéвий* (УОС-09, СУМ-20, РУСНТ-98, хоча в УОС-09, СУМ-20 є *багаторівнéвий*; «*дворівнéвий паркінг*»: СТБ, «Вікна», 11.11.2015) і *(дво-, багато-)рівнéвий* (УРРУС), у досі не фіксованому *сържикóвий*. У нових або актуалізованих прикметниках із цими суфіксами, що вступають у конкуренцію з досі більш узвичаєними прикметниками із суфіксом -н-, а також з першим атрибутивним компонентом у складених іменниках⁵²: *авангáрдóвий*, *прéсóвий* (з переважанням кореневого наголошування), *реклáмóвий* (пор. відповідно досі значно більш узвичаєні форми: *авангардний*, *прес-...*: *прес-конференція* і под., *реklamний*). Нормативні словники «Великої України», утім, можуть стримувати цю тенденцію, даючи тільки кореневий (*авангáрдóвий*: СУМ-20) або подвійний наголос (*допомóгóвий*: СУМ-20); пор. *відсóткóвий* (наприклад: Ізюмов; СДМ-30; Голоск.; РУС-37; РУС-68; УЛВН; Погр.), *відсóтковий* (ОСУМ-09; РУС-03; СУМ-12) і *відсóткóвий* (ОСУМ-09; УРРУС; СУМ-20)⁵³.

Тенденція до наголошування на суфіксі -ов- активізується також з протилежного боку — з пересуненням від флексивного наголосу, пор. *зіркóвий*, *квіткóвий* (СУМ-20).

наріччя, а в межах культурної лексики її поширення відбувалося також під впливом польської мови (Булаховський Л. А. Наголос // Курс сучасної української літературної мови.— К., 1951.— Т. 1.— С. 499), у її теперішній активізації слід, безперечно, обов'язково мати на увазі впливи західноукраїнської та діаспорної мовних практик, хоча в цілому її природа є, звичайно, значно складнішою й різноманітнішою (див. також, зокрема: Винницький В. Зазнач. праця.— С. 273-276).

⁵² Див. про активізацію словотвірних моделей відносних прикметників із суфіксами -ов-, -ев- у сучасній українській мові: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі...— С. 158-164.

⁵³ Пор. також давніші випадки такого роду на зразок *загнóвий* (від *загін*), *перегнóвий* (від *перегони*, мн.), *крéдитóвий* (РУС-68; ОСУМ-75; СУМ-11 — від *крéдит*); пор. *ринкóвий* (Ізюмов) і пізніше *рінкóвий* (від РУС-37 до нормативних словників нашого часу).

3.3. Іменники і прикметники.

3.3.1. В іменниках і прикметниках із суфіксами *-ів-*, рідше *-ин-*, похідних від власних назв (найчастіше від прізвиськ), стає помітнішим уживання з наголошуванням на цих суфіксах. Найперше це почало привертати до себе увагу ще від початку 90-х років (особливо в мовленні відомих діячів української західної діаспори, походженням з Галичини, Ярослави (Слави) Стецько, пізніше предстоятеля УГКЦ Любомира Гузара) в одиницях *бандерівці*, *мельниківці* (форми одн. цих іменників уживаються рідше), *бандерівський*, *мельниківський*, поступово поширюючись і на мововжиток представників інших українських регіонів. Наприклад, у мовленні голови відділення партії «Свобода» в Сумській області Ігоря Мірошниченка, який, за його словами, «якщо жив на Західній Україні, то не більше трьох днів»: *бандерівець*, *бандерівський* (т/к «Інтер», «Большая политика», 28.01.2011). Під час відомих протестних акцій, що дістали назву «Євромайдан» (кінець 2013 — початок 2014 рр.), поширилося наголошування «*беркутівці*» (про бійців спецпідрозділу МВС «Беркут», що протистояли «євромайданівцям»), «*беркутівський*» (у мовленні, зокрема, О. Тягнибока, А. Яценюка, Д. Добродомова, але не тільки). (Наголошування *гітлерівці*, *петлюрівці*, *гітлерівський*, *петлюрівський*, а також, наприклад, *лемківський*, наявне в мовленні вихідців із Західної України та представників західної діаспори, у мовленні представників Східної України поки що, здається, не прищеплюється). Так само поширилося наголошування *мазепінський*, *мазепінка* (головний убір): «Біля свого намету на Майдані / У *мазепінці* молодик стоїть» (Дмитро Павличко. З нових віршів. — Сл. Пр., 19.06.2014, с. 8: про протестні акції на «Євромайдані») (саме з таким наголошуванням в Андрус. подано *мазепінець*, *мазепінка*, *Мазепінщина*; в ОСУМ-94, за вже досить тривалою мовною традицією, було подано *мазепінка*, але вже, наприклад, УОС-09 дає форми з «літературним», тобто східноукраїнським, наголосом: *мазепинський*, *мазепинка*)⁵⁴.

3.3.2. Почастішали випадки наголошування (греко-) *катоблицький*, (греко-) *катобличка*, відомі в живій мові, звичайно, й давніше (за аналогією до наголошування твірного *катоблик*), але тепер з підтримкою в особливостях їх уживання в мовленні вихідців із Західної України та представників «старої» західної діаспори (наприклад, у мовленні Слави Стецько, предстоятелів УГКЦ Любомира Гузара, а пізніше Святослава Шевчука).

3.4. Числівники. Це такі випадки наголошування (переважно в публічному мовленні вихідців із Західної України, у тому числі й теле- і радіожурналістів), як: дробовий числівник *півтора* («за *півтора* кілометрів до...» — ICTV, «Факти», 2.04.2013: ведучий Лук'ян Сельський), у тому числі й з іменниками жін. р.: *півтора години*, *сторінки*, *тисячі* (наприклад, у мовленні ведучого однієї з програм на 5 т/к Романа Чайки); збірний числівник *обидва* (див.: Жел.; Ог.-24), але, оскільки паралельно вживають і лексичний діалектизм *обидвоє*, у непрямих відмінках важко визначити віднесеність їх саме до того, а не до іншого з цих слів, наприклад: «*Обидвоє* проходять в одній справі», «в *обидвох* справах» («Студія 1 + 1», ТСН, 17.03.2016, 18.01.2016: ведуча Лідія Таран).

3.5. Займенники.

3.5.1. У формах зворотного і присвійних займенників у публічному мовленні «східняків» (переважно тих, хто перейшов / переходить на спілкування ук-

⁵⁴ Утім, пор. рекомендацію саме такого наголошування: *мазепінка* — і в довоєнному середовищі галицьких мовознавців: Грицак Є. Новотвори в сучасній українській мові // Рідна мова. — Варшава, 1935. — Ч. 11. — С. 159.

раїнською літературною мовою з російської) почастишали випадки їх кореневого наголошування, характерного для південно-західних говорів: «не знали, як *се́бе* поводити» (Олександр Роднянський, президент т/к «Студія 1 + 1». — ТСН, 21.03.1998), «сам по *со́бі*» (5 к., «Час», 18.10.2004: ведучий Роман Скрипін), «*до-рогі мо́ї*» (Юлія Тимошенко, у мовленні якої подібні випадки трапляються часто). Щодо наголошування особових займенників 1 і 2 ос. одн. і зворотного займенника в конструкціях з прийменниками, то деякі сучасні посібники з культури мови вже пропонують не тільки досі нормативні акцентні форми для род. і знах. в. на зразок *до ме́не, на те́бе*, але й *по ме́ні, на то́бі* і под.⁵⁵

3.5.2. У вживанні вказівних займенників (*о)той, (о)цей*, означального (*у)весь* у функції означення у формах непрямих відмінків (з прийменниками), а також числівника-прикметника-займенника *один* (у непрямих відмінках незалежно від його синтаксичної функції в контексті) не можуть, звичайно, не привертати до себе уваги досить частотні в мовній практиці випадки їх наголошування на основі, у чому вгадується вплив особливостей акцентуації південно-західного наріччя (наприклад: *з одно́го боку*, «Два — *в одно́му*»: з телереклами, «Ми прагнемо *одно́го...*»: з телереклами). У рекомендаціях з культури української мови, як відомо, вказують на нормативність тільки флексивного наголошування таких займенникових форм (*до то́го берега, на то́му шляху* і под.), відповідно до узусу південно-східного наріччя й, отже, норм літературної мови (на відміну від їхніх субстантивованих форм на зразок *до то́го ж, наполягати на то́му* і т. ін.)⁵⁶; це ж стосується й питання про нормативність акцентної парадигми *один*. З авторитетних нормативних джерел попередніх десятиліть лінія на послідовне розмежовування в наголошуванні таких займенникових форм у їх атрибутивному і в субстантивованому вживанні проводиться в Погр.: *без то́го чоловіка / не без то́го, на цьо́му заводі / на цьо́му*; послідовно: *одно́го разу, в одно́му селі*⁵⁷.

Однак частіше звучання таких акцентних форм у публічному просторі описуваного періоду — це наслідок, найімовірніше, не тільки й, можливо, не стільки саме теперішнього посилення західноукраїнських мовних впливів, а й просто ще значно ширшого, ніж досі, функціонування усної форми української літературної мови — з усіма можливими «неправильностями» в мовленні її користувачів і, зокрема, слідами ще попередніх впливів акцентуації південно-західного наріччя, особливості якого в даному разі «вигідно» різняться від наголошування відповідних слів у російській мові. Читання в наголошуванні цих форм — на флексії / на основі — простежується в текстах нової української літературної мови задовго до нашого часу. Наприклад, у поезії Тараса Шевченка: *з то́го зерна, з то́го поганого Давида / з то́го часу, а все за то́го п'ятака; у само-му то́му селі / у то́му самому селі; найкраща з усьо́го села / зо всьо́го царства, по всьо́му небу (світу, царству); і волосочка одно́го / мо́літься Богові одно́му*; у Максима Рильського: «І все в то́му житті, ба навіть сморід глини...», «За мир в усьо́му світі...». У нормативних лексикографічних джерелах другої половини ХХ ст. (в акцентованих стійких сполученнях слів, у перекладних словниках —

⁵⁵ Островський В. І., Островська Г. Ф. А українською кажуть так... — 2-е вид., випр. і доп. — Тернопіль, 2013. — С. 27.

⁵⁶ Молодід Т. К. Наголос займенників та слів займенникового походження // Питання мовної культури. — К., 1970. — Вип. 4. — С. 82–85; Єрмоленко С. Я. Культура української мови // Мова. Людина. Суспільство. — К., 1977. — С. 108; Тодор О. Як правильно наголошувати: *то́го* чи *то́го*, *то́му* чи *то́му*? // Культура слова. — 2008. — Вип. 70. — С. 137–138.

⁵⁷ У цьому словник М. І. Погрібного спирається, безперечно, на відповідні рекомендації М. А. Жовтобрюха (див.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К., 1972. — Ч. 1. — С. 303).

також в інших ілюстраціях), тобто теж у працях мовознавців, але тих, які не можуть не реагувати (свідомо чи несвідомо) на особливості живої мовної практики: з *тбго* боку (*світу*), у *тбму* числі; з *цбго* світу, на *цбму* слові; з *усьбго* розмаху, на *всьбму* готовому; *одногб* разу, *одногб* поля ягоди (СУМ-11); з *тогб* боку (стаття *по*); на *тбму* тижні; до *цгогб* часу (стаття *поднесь*), у *цбму* випадку; в *усьбму* світі; в *одному* будинку (РУС-68); з *усьбго* духу; з *тбго* світу, на *тбму* світі; в *цбму* душі; в *одному* ряду, *стояти* на *одному* (ФСУМ); на *всьбму* ходу; до *тогб* берега, на *тому* шляху (УЛВН). У новіших словниках, навіть з грифом НАН України, така непослідовність ще більше увиразнюється, причому з тенденцією до розширення випадків наголошування саме на основі, наприклад у РУС-03, РУС-4 (у зіставленні з РУС-68 і СУМ-11): в *тому* самому будинку (стаття *один*), але на *тбму* тижні (стаття *неделя*), у *тбму* числі, у звороті *завдяки тбму*, так само в прислівнику: *рік тбму*, але *тогб* року; *цїми* днями; *усьбго* *доброго!* Тому в деяких словниках тепер висувуються пропозиції санкціонувати в таких випадках для означального займенника *весь* і вказівних *той*, *цей* подвійне наголошування (як компромісне): з *усьбгб* розмаху, на *тбму* тижні, у *цбму* селі⁵⁸.

3.6. Дієслова.

3.6.1. Це вже достатньо закріплене в живій мовній практиці протягом останньої чверті століття, але не кодифіковане нормативними джерелами наголошування префіксальних членів словотвірного гнізда *-лагод-* на компоненті *-гбд-*: *від(за-, з-, на-, по- і т. д.)лагбджувати / -лагбдити* з похідними (у конкуренції з досі нормативними *налáгбджувати / налáгбдити* і под.): «*залагбджувати* конфлікт» («Студія 1 + 1», ТСН, 31.07.2014: ведуча), «*налагбдження* стосунків»; військовий термін «*бойове злагбдження*», що став поширюватися в публічному просторі (насамперед, звичайно, в мові військових) з кінця 2014 р. (у зв'язку з воєнними діями на Донбасі) функціонує з наголошуванням як на першому (тобто згідно з нормою), так і на другому складі.

3.6.2. Це дальше поширення практики кореневого наголошування інфінітивів дієслів *вести*, *везти*, *нести* з префіксальними їхніми дериватами і їхніх форм, причому не тільки минулого, на що звичайно звертають увагу⁵⁹, але й майбутнього часу. Наприклад, у мовленні українських політиків, у минулому або й тепер в основному російськомовних, вихідців зі Сходу країни, — Петра Симоненка, лідера КПУ, вихідця з Донбасу: «*нєсти* покарання», «*вєли* розмову»; «По большому счёту, рідной неньке-Україні не *повєз*ло» (УТ-1, «Вісті тижня», 7.03.2004; у цій мішаній російсько-українській фразі дієслово було вжито в українському оформленні), так само відзначену акцентну модель можна було простежити в мовленні В. Пустовойтенка, Ю. Тимошенка, Д. Табачника, Р. Богатирьової, але також і в українськомовного «східняка» Олега Ляшка: «Влада *довє*ла народ...» (2014 р.); у телеведучих та інших журналістів в інформаційних програмах загальноукраїнського телебачення: «*рознє*сло їхній будинок» («Студія 1 + 1», ТСН, 2011: Наталя Мосейчук), «політик *нєсти*ме відповідальність» (5 к., «Час», 1.07.2004: Данило Яневський) (див. далі також про наголошування форм 1 і 2 ос. мн. теп.-майб. ч. на зразок *несємо*, *несєте* в межах іншої й ширшої

⁵⁸ Див.: Тараненко О. О. Передмова // УРПУС. — С. 5. Подвійне наголошення займенника *увесь* у непрямих відмінках (незалежно від синтаксичного вживання його форм) подано в Голоск.: *усьбгб* і т. д.

⁵⁹ Див.: Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 440–441; Шевельов Ю. Знач. праця. — С. 137.

акцентної парадигми дієслів: «Ви *ведёте* кампанію...». — 5 к., «Час», 24.03.2004: ведучий Роман Скрипін).

3.6.3. У парадигмах дієвідмінювання — відступи від стандарту в разі як збереження наголосу на основі слова, так і, навпаки, перенесення його на флексію та в деяких інших випадках:

а) у формах мин. ч.: *бу́ла, бу́ло, бу́ли* («...ніякої критики навколо нас не *бу́ло* б» (уривок з прес-конференції Ю. Тимошенко. — «Студія 1 + 1», ТСН, 26.05.2005), «Ви *прибу́ли* з Лондона?» (Роман Скрипін), мн. *да́ли, жи́ли* (наприклад, в ідіолекті Л. Кучми), «*ужили* заходів», «газ уже *спожили*» і под. (у відповідних випадках тут можна вбачати, звичайно, і вплив з боку російського субстрату в мовця);

б) у формах 1 ос. одн. теп.-майб. ч.: *ка́жу, роблю́, ходжу́, говорю́, допоможу́* і под. — наприклад, у мовленні осіб не тільки з російською рідною (базовою) мовою: «Я *ббрюсь* з корупцією» (Ю. Тимошенко, 2010 р.), «Я тобі все *розка́жу*...» (співає співачка зі сценічним псевдонімом Альоша, 2012 р.), але й з українською (у «східняків»): «Я *роблю́* зауваження...» (Іван Плющ, голова Верховної Ради. — УТ-1, «Українські телевізійні новини», 7.07.2000: трансляція із засідання Верховної Ради), «Я не зробив і не *зроблю́* жодного кроку, щоб...» (з виступу В. Ющенка у Верховній Раді, 9.02.2006 р.), «Я *говорю́* про революцію у прибиранні...» (з телевізійної реклами, 2005 р.: диктор — жінка з загальною нейтральною літературною вимовою) ⁶⁰;

в) у формах 1 і 2 ос. мн. теп.-майб. ч.: «ми *живемо́*» (Олег Ляшко), «*Клянёмось! Клянёмось!*» (з клятви кадетів Київського військового ліцею імені Івана Богуна, листопад 2010 р.; з клятви випускника, що її дають учні однієї із середніх шкіл Київської області: ICTV, «Факти», 29.05.2011), «На цьому ми *перервемо́сь*...» (5 к., «Час», 30.05.2005: ведучий Роман Скрипін), «*Прорвемо́сь!*» (назва художньо-документального телефільму про «Помаранчеву революцію», березень 2006 р.: її вимовляли саме з таким наголошуванням); форми 2 ос. *бе́рете, б'́ете, да́єте, живі́те* і под.;

г) у формах 2 і 3 ос. одн. та 1-3 ос. мн. теп.-майб. ч., що особливо виявляється в наголошуванні префіксальних дериватів док. в. — від дієслова *ити* (крім *вийти*): «*пиде́* у відставку» («Студія 1 + 1», ТСН, 15.11.2002: ведучий Олесь Терещенко), «Ми *прийде́мо* вам на допомогу!» (з реклами: УТ-1, 9.09.2000: голос диктора — загальною з нейтральною літературною вимовою), «“Чи *прийде́те* Ви на голосування?” Ці люди сказали, що *прийдуть*» (Інтер, «Подобиці», 11.03.2002: соціолог загальною з нейтральною літературною вимовою — про анкетування населення) ⁶¹; від старого дієслова *йняти* (крім *вийняти*): «скільки це *займе́* часу?» і под. ⁶²;

г) поширення форм нак. сп. 1 і 2 ос. мн. *славі́мо, славі́те* в Різдвяних привітаннях, перейнятих із західноукраїнської мовної практики / з мововжитку греко-католицької церкви, — від акцентної форми *славі́ти* (Ог.-24) (замість

⁶⁰ В одній з останніх монографій, присвячених становленню нормативності в системі акцентуації української мови, відзначено, що хоч у формах на зразок *кажу́, пишу́, роблю́* основним з погляду норми є флексивний наголос, але цілком можливим є й наголошування на основі, що також варто було б подавати у словниках (Винницький В. Українська акцентна система... — С. 383).

⁶¹ Пор. трактування форм на зразок *пиде́ш* як також прийнятних: Винницький В. Зазнач. праця. — С. 337.

⁶² Подібна ж модель наголошування для дієслова *(у)красти*, характерна для південно-західного наріччя, простежується в загальноукраїнському просторі переважно тільки в мовленні вихідців із західноукраїнського регіону (зокрема, у А. Яценюка); для *бути* (*буде́, будуть* і т. д.) вона тут практично відсутня.

очікуваних *сла́вмо, сла́вте* — від *сла́вити*), наприклад: «Христос рождається! *Славі́мо* його!» (прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко), «З Різдвом Христовим! *Славі́мо* його!» (Президент України Віктор Ющенко); пор. у привітаннях предстоятелів Української православної церкви Київського патріархату Філарета і Української автокефальної православної церкви Димитрія відповідно: «Христос народився! *Славі́мо* його!» і «Христос народжується — *славте!*» (Час, 5.01.1996, с. 1). Пор. характерне для живої мови західноукраїнського регіону суфіксальне, а не кореневе наголошування групи префіксальних дієслів на *-ити, -іти, -ати* (*заводи́ти, приходи́ти, посиді́ти, полежа́ти* і под.), яке час від часу простежується тепер і в загальнонаціональному ефірі: «Ви можете *посиді́ти* в затишних кафе Риги» (ІСТV, «Факти», 5.08.2011: ведуча Олена Фроляк).

3.6.5. Поряд з наведеними вище виявами активізації з боку акцентних особливостей південно-західного наріччя дещо повніше увиразнилася й одна акцентуаційна тенденція до певної міри протилежного спрямування — до збалансованості південно-західної (з флективним наголосом) і південно-східної (з кореневим наголосом) моделей наголошування префіксальних дієслів док. в. з префіксами, що закінчуються (в особових формах — 2 і 3 ос. одн. та 1-3 ос. мн., рідше — і в інфінітиві) на голосний [i] (вторинного походження — з [o], а останній — від зредукованого заднього ряду), з ширшим поданням у нормативних джерелах варіантності на зразок: *відб́ити, віді́б'єш, віді́б'є* і т. д. (так само *віді́гнєш, віді́лєш* і под.), *зв́ити, зі́в'єш, зі́в'є* і т. д. (так само *зі́б'єш, зі́гнєш, зі́пхнєш, зі́рвєш, зі́ткнєш* і под.), так само в акцентних парадигмах дієслів *наді́рвати, підли́ти, розви́ти* і т. ін. Таку варіантність, яку майже послідовно проведено у Погр., уже загалом витримано в перших томах СУМ-20, тоді як у нормативних джерелах попереднього періоду й, зокрема, в СУМ-11 тут переважно спостерігався значний різнобій — з ухилом, однак, частіше в бік флективного наголошування⁶³.

3.7. Прислівники. Це окремі випадки, що, очевидно, також увиразнилися в загальному річизі поживавлення в загальноукраїнському мовному просторі особливостей західноукраїнської мовної практики, — з певною активізацією:

а) префіксального наголошування: *напри́кінці* (за нормою тут подвійне наголошування), *передо́всім* (зокрема, в усному мовленні поетів Павла Мовчана, Галини Тарасюк) — у конкуренції з нормативним *передовсі́м*;

б) навпаки, кінцевого наголошування: *наразі́* (СУМ-11 подавав це слово з подвійним наголосом, але як діалектне, а вже, наприклад, ОСУМ-94, СУМ-12 — як нейтральне, але тільки з наголосом на корені), *на часі́* (пор. літ. *на ча́сі*)⁶⁴.

4. Підсумкові зауваження. Узагальнюючи викладене вище, слід, по-перше, підкреслити, що в сукупності відзначених фонетичних (сегментних і акцентуаційних) явищ новітнього періоду функціонування української літературної мови переважають тенденції нормотворчого характеру, спрямовані на посилення наявності в її структурі органічніших, питоміших для неї рис (нерідко з можливою гіперкоректністю й «перегинами»). У межах цих тенденцій, зокрема, не тільки реалізується цілком зрозуміле прагнення активних кіл українськомовного соціуму до дальшого усунення з її складу слідів впливів (справжніх і гаданих) з боку російської мови (це переважно на сегментному рівні фонетики), а й акти-

⁶³ Див. також: Булаховський Л. А. Зазнач. праця. — С. 436–440; Винницький В. Українська акцентна система... — С. 341–344.

⁶⁴ Див. також: Шевельов Ю. Зазнач. праця. — С. 116.

візується присутність низки особливостей південно-західного наріччя (частіше, як видається, у межах акцентних парадигм).

По-друге, якщо говорити про ті кола мовного соціуму, в мовленні яких особливо виразно виявляються такі тенденції нормотворчого плану, то всі ці фонетичні процеси характеризують насамперед, цілком природно, мовну практику осіб, які прагнуть спілкуватися правильною або навіть добірною літературною мовою. Певна ж їх кількість, особливо низка з відзначених явищ акцентуації, — це ознака мовлення переважно тих із них, хто перейшов (переходить) на спілкування українською мовою з російської як своєї базової (раніше чи й тепер) або з огляду на свій вік ще не став носієм літературної мови кодифікованого станом на початок 90-х років зразка (тобто представники молодших поколінь). Оскільки такі особи не впевнені у своєму володінні «справжньою» українською мовою (тим більше в сучасному загальному контексті критики «офіційної» літературної мови, яка лунає звідусіль як умотивовано, так і зовсім безпідставно), вони, чуючи та бачачи навколо себе (насамперед зі ЗМІ, перекладної літературної, теле- і кінопродукції) зразки ніби іншого варіанта української літературної мови, вдаються — свідомо чи ні — до мовної гіперкоректності. Ось, наприклад, фрагменти з публічних виступів українською мовою відомих діячів української політики з рідною або базовою в минулому чи й тепер російською мовою — вихідців зі Східної України: *ввѣсти, говорю, відстаємо, подаємо, видаємо, «я би пішов», щоби* («Студія 1 + 1», «Епіцентр», 3.10.1999: Сергій Тігіпко); уживання надміру твердого [ч]⁶⁵, що, до речі, нечасто трапляється і в мовленні представників західноукраїнського регіону, наголошування *ка́жу, повто́рюсь* (СТБ, «Вікна. Опівночі», 19.10.2001: Василь Волга, кандидат у Президенти України); зі спонтанного мовлення голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова, який спілкується загалом нормативною українською літературною мовою, хоча і з певними ознаками неукраїнської артикуляції: *не да́ли, підня́ли; це було би, могли би*. Навіть у випадках, коли поширювані в загальноукраїнському мовному просторі фонетичні елементи південно-західного наріччя можуть нагадувати співвідносні одиниці російської мови (на відміну, до речі, від відповідних елементів південно-східного наріччя та «офіційної» літературної мови), відчуття мовцем того, що їх використання є одним із зразків сучасного «елітарного» мововжитку, очевидно, переборює можливі побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіянізмів, пор. укр. *би, щоби* і рос. *бы, чтобы* (як основні, нейтральні варіанти порівняно з *б, чтоб*); укр. *прийдемо, прийдете, прийдуть* і под. і рос. *придём, придёте, придут* і под. Однак у спостерігача за такого роду слововживанням в українському мовленні осіб з базовою (раніше або й тепер) російською мовою, очевидно, постійно виникають сумніви щодо того, як його трактувати — як вплив південно-західної акцентуації, як, наприклад, у мовленні уродженця Буковини А. Яценюка: «Європейський вибір *відстояли* не ми. Європейський вибір *відстояли* мільйони» (з виступу на засіданні Верховної Ради 14.07.2014), або ж як вплив російської мови, наприклад: «Ви мужньо *відстояли* нашу свободу!» (голос диктора — загалом з нейтральною літературною вимовою — за кадром у телеролику соціальної реклами на підтримку україн-

⁶⁵ Пор., наприклад, в одному з оглядів сучасного стану української літературної мови серед інших виявів «орфоепічного свавілля» таку характеристику цього явища, як «жахливу вимову звука ч» — «неприродно твердо, як супертвердого»: Баранник Д. Х. Знач. праця. — С. 43.

ського війська під час АТО в Донбасі: кінець липня — серпень 2014 р. на різних українських телеканалах).

Певні слова із західноукраїнської мовної практики, поширюючись у загальноукраїнському мовному середовищі, можуть певною мірою «натуралізуватися» в ньому в плані особливостей свого наголошування: якщо, наприклад, *га-разди*, мн. СУМ-11 подає з позначкою «діал.» і наголосом на закінченні, то СУМ-20 — уже без цієї позначки і з наголосом на основі (так само в сучасній живій мові, наприклад: «Бажаю вам усіляких *garázdie!*»); ще частотнішим стало в цей час *негарázди*, мн. «складнощі, труднощі (у житті, у якій-небудь справі)» (*життєві, економічні* і т. ін. *негаразди*); *авангáрдовий, допомóговий* (див. 3.2).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, інші довідники:

- p>Андрус. — Українсько-англійський словник / Ukrainian-English Dictionary / Comp. by C. H. Andrusyshen and J. N. Krett.— Saskatoon, 1990.— 1163 p. (перше вид.— 1955 p.).
-
- Гол.-95 — Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник.— К., 1995. — 192 с.
-
- Голоск. — Голоскевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто ; Л., 1994.— Вид. 12.— 461 с. (перше вид.— 1929 p.).
-
- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. з дод. влас. мат-лів Б. Грінченка.— К., 1907–1909.
-
- ЕУ — Енциклопедія українознавства : Словникова частина : В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович.— Л., 1993–2000.
-
- ЕУМ — Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— 3-є вид., зі змінами і доп.— К., 2007.— 856 с.
-
- Жел. — Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.
-
- Ізюмов — Ізюмов О. Російсько-український словник.— Х. ; К., 1930.— 903 с.
-
- Ог.-24 — Огієнко І. Український стилістичний словник.— Л., 1924.— 496 с.
-
- Орфоеп. сл. — Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. М. М. Пешак, В. М. Русанівського.— К., 2001–2003.
-
- ОСУМ-75 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. — К., 1975.— 856 с.
-
- ОСУМ-94 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1994.— 864 с.
-
- Погр. —
- Погрібний М. І.*
- Орфоепічний словник.— К., 1984.— 629 с.
-
- РУС-37 — Російсько-український словник.— К., 1937.— 890 с.
-
- РУС-48 — Російсько-український словник.— М., 1948.— 800 с.
-
- РУС-68 — Російсько-український словник : В 3 т.— К., 1968.
-
- РУС-03 — Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.— К., 2003.— 1424 с.
-
- РУС-4 — Російсько-український словник : В 4 т.— К., 2011–2014.
-
- РУСНТ-96 — Російсько-український словник наукової термінології : Біологія. Хімія. Медицина.— К., 1996.— 661 с.
-
- РУСНТ-98 — Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос.— К., 1998.— 890 с.
-
- СДМ-30 — Словник ділової мови / Укл.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич.— Х. ; К., 1930.— 248 с.
-
- Сл. військ. — Російсько-український словник для військовиків / Укл.: А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович.— К., 1995.— 384 с.
-
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
-
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т.— К., 2010–2015. — Т. 1–6.
-
- СУМ-12 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок.— К., 2012.— 1317 с.
-
- УЛІВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх.— К., 1973.— 724 с.

- УРЕ — Українська радянська енциклопедія : У 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. — К., 1977–1985.
- УОС-09 — Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складенка. — К., 2009. — 9-е вид., переробл. і доп. — 1011 с.
- УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.
- УП-60 — Український правопис. — К., 1960. — 272 с.
- УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.
- УП-93 — Український правопис. — К., 1993. — 238 с.
- УП-99 — Український правопис : Проект найновішої редакції. — К., 1999. — 340 с.
- УРРУС — Українсько-російський і російсько-український словник : Сфера ділового і професійного спілкування / Укл.: В. М. Бріцин, О. О. Тараненко. — К., 2011. — 551 с.
- УРСНТ — Українсько-російський словник наукової термінології / За ред. Л. О. Симоненко. — К., 2004. — 416 с.
- ФСУМ — Фразеологічний словник української мови : В 2 т. — К., 1993.

б) засоби масової інформації:

ВЗ — «Високий Замок» (м. Львів); ВК — «Вечірній Київ»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; Кр. — «Критика» (часопис); ЛУ — «Літературна Україна»; МГ — «Молода Галичина» (м. Львів); П — «Поступ» (м. Львів); СіЧ — «Слово і час» (журнал); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; УМ — «Україна молода»; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УТ-2 — Українське телебачення (Другий канал); Час — «Час / Time»

в) інші скорочення:

т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

NEW PHENOMENA THE PHONETICS OF THE CONTEMPORARY UKRAINIAN LANGUAGE (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials)

The paper discusses foregrounded phonetic processes of segmental and accentual levels in the contemporary Ukrainian language, they being determined by a considerable expansion of its functioning, as well as by a massive extension of its speakers' circle (it resulting, in particular, into its "contamination"), further democratization of language usage and language standards in an overall context of society democratization (it resulting, in particular, into the increase of linguistic units and phenomena dimorphism and closer attention towards the purity and in general self-identity of the Ukrainian language (that determining the usage activation of the Ukrainian standard language phono-prosodic level elements that distinguish it against a background of other Slavic languages and first of all, naturally, of the Russian one; as a result, the factor added significantly to the activation of phonetic, first of all of accentual elements of the Southwestern dialect in their rivalry with the corresponding elements of the Southeastern dialect and with those of the "official" standard language in the all-Ukrainian sprachraum).

Keywords: the contemporary Ukrainian standard language, Ukrainian phonetics, Ukrainian stress, norms of the contemporary Ukrainian standard language.

ВАРІАНТНІСТЬ МОРФОЛОГІЧНИХ ФОРМ ІМЕННИКА В ПРЕСКРИПЦІЯХ І МОВНІЙ ПРАКТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. _____

У статті проаналізовано варіантні форми іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст. у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування родових та відмінкових варіантів, узагальнено основні напрями морфологічних змін.

Ключові слова: мовна норма, варіантність, прескриптивна норма, мова періодичних видань.

Морфологічна система української мови другої половини ХХ ст. була упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій функціонували варіантні форми. Мовна практика була позбавлена діалектної різноманітності, що було характерним для попередніх десятиліть, і демонструвала тенденцію до зближення з російською мовою. Дескриптивна норма майже в усьому збігалася з прескриптивними настановами.

У граматиках української мови ХХ ст. спостерігаємо конкретизацію самого поняття «іменник», пор.: «Іменником називається частина мови, що означає назву предмета»¹, «Іменниками називаються слова, які виражають предметність, тобто означають предмети або зображають будь-які явища як предмети, і характеризуються певними граматичними ознаками, що оформляють цю предметність»². Точніший зміст мали такі визначення: «Іменник — частина мови, що позначає предмет чи інше явище, яке сприймається як предмет, і виражає це узагальнено-категоріальне значення за допомогою морфологічних категорій роду, числа і відмінка»³, «Семантичне ядро [іменника] утворюють слова, які позначають те, про що мислимо як дещо окреме, виділюване в певних просторових межах, тобто як про “справжній” предмет. Таке розуміння означає, що в основу виокремлення іменника покладено ономазіологічну категорію предметності»⁴. За цими виданнями можна простежити не лише формування поняттєвої бази, а й динаміку морфологічних норм.

Показовою і однією з визначальних граматичних ознак іменника є *категорія роду*. Теоретичні узагальнення лінгводидактичних текстів ґрунтуються на традиції слововживання і залежать від рівня вивчення проблеми.

Категорію роду іменника сучасної української літературної мови було систематизовано й проаналізовано ще граматиками першої третини ХХ ст. У другій половині ХХ ст. через перерваність мовознавчих досліджень граматичну будову української мови було ще недостатньо досліджено. Це й зумовлювало виділення

¹ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — С. 296 (далі — Курс).

² Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 32 (далі — СУЛМ).

³ Украинская грамматика / За ред. В. М. Русановского. — К., 1986. — С. 40 (далі — УГ).

⁴ Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 47 (далі — ТМ).

за формальними ознаками називного відмінка однини і системою відмінкових закінчень лише трьох родів: *чоловічого, жіночого і середнього* ⁵. Проте було наголошено, що при визначенні роду в словах типу *сирота, п'яниця, нехлюя* «особливої ролі набуває змістовий бік». Зазначено також, що «на сучасному етапі (50-ті роки ХХ ст.) граматичний рід виявляється як чисто абстрактна граматична категорія, і зв'язок його з семантикою іменника, в якому він виступає, взагалі слабо простежуваний тепер у мові» ⁶.

Урахування семантико-граматичних ознак при визначенні роду іменника стимулювало виокремлення іменників *подвійного роду*. СУЛМ фіксує «велику групу слів (з посиланням на словники і тексти художньої літератури), які можуть виступати як іменники чоловічого роду з кінцевим приголосним звуком основи і як іменники жіночого роду з закінченням *-а* в називному відмінку однини» ⁷. Серед наведених пар іменників подвійного роду є варіанти, що 1) вийшли з ужитку, 2) перейшли на периферію лексичної системи, 3) розподіbiliся, 4) функціонують як паралельні форми і сьогодні.

1. Серед варіантів, один з яких на сучасному етапі не функціонує, зник як надлишковий, СУЛМ рекомендувала такі іменники подвійного роду: *барліг — барлога, продаж — продажа, відбиток — відбитка, ковил — ковила, недоук — недоука, бідак — бідака, бідолах — бідолаха, листонош — листоноша, гандж — ганджа, завіс — завіса*. Утвердження наведеної норми простежуємо на матеріалі художньої літератури: «Цвіте ковил, дзвенять, переливаються невидимі жайворонки» (О. Гончар), «Суха ковила ще стояла міцно» (Ю. Яновський), «Хто служив в кінноті, той хоч з ганджем конячину привів» (М. Рудь), «Це вже була чи не найбільша ганджа для подільської нареченої» (М. Стельмах).

У час опублікування СУЛМ, очевидно, уже накресливалися тенденції до зникання однієї з форм, оскільки СУМ фіксує або не всі зазначені пари слів, або подає їх з відповідними ремарками. До нього ввійшли форми *барліг, листоноша, завіса, недоук, гандж, продаж, відбиток* (*відбитка* зафіксоване з позначкою «рідковживане»), *ковила* (*ковил* — з ремаркою «діалектне»), словформи *бідолах — бідолаха* подано з ремарками «розмовне» і «рідковживане» відповідно.

Велику роль в утвердженні морфологічної норми відіграли провідні мовознавці — укладачі словників, які в своєму виборі орієнтувалися часто на мовне чуття. Так через доволі короткий проміжок часу після виходу у світ СУМ окремі форми іменників: *ковил, бідолах, відбитка* вже не потрапили до реєстру Орфографічного словника ⁸, хоч ще деякий час функціонували на периферії мовного вжитку. Відбувалося певне хитання мовних норм, зокрема граматичних, що й пояснює також їх невідповідність у словниковій і дидактичній літературі. «Українська грамати́ка» серед інших іменників подвійного роду називає ще форми *ковил* і *ковила* ⁹, хоч тенденція до зникання першої була відчутна, що засвідчують і сучасні лексикографічні праці ¹⁰. Усі названі морфологічні варіанти є іменниками давнього походження. У СУЛМ зазначено, що «певну роль тут відіграла, з одного боку, тенденція до утворення віддієслівних іменників чоловічого роду на приголосний звук і, з другого, — аналогія до поширених на одному з етапів історичного розвитку української мови утворень жіночого роду на *-а*» ¹¹.

⁵ Курс... — С. 30.

⁶ Там же. — С. 309.

⁷ СУЛМ. — С. 57.

⁸ Орфографічний словник української мови. — К., 1975. — 864 с. (далі — ОС І).

⁹ УГ. — С. 52.

¹⁰ Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головашук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. — К., 1994. — 864 с. (далі — ОС ІІ); Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Скляренка. — К., 2009. — 1012 с. (далі — УОС).

¹¹ СУЛМ. — С. 58.

Більшість іменників подвійного роду були утвореннями пізнішого часу. Їх було запозичено з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов. Окремі варіантні форми також вийшли з ужитку, наприклад: *браслет* — *браслета*, *кадр* — *кадра*, *нікотин* — *нікотина*, *манер* — *манера*, *монарх* — *монарха*, *парасоль* — *парасоля*, *плацкарт* — *плацкарта*, *туфель* — *туфля*, *цитат* — *цитата*. Вони були поширеними в художній літературі XIX ст.: «*Браслет золотий на руці...*» (С. Васильченко), «Краще зробити з неї сережки або *браслету* на руки» (Панас Мирний). Варіантні форми *браслета*, *манер*, *монарха*, *плацкарт*, *туфля*, *цитат* проіснували в мові досить короткий проміжок часу. Не фіксують їх ні наступні видання граматик, ні лексикографічні видання¹².

Варіантні форми жіночого роду запозичених іменників, які не закріпилися у вжитку, зрідка функціонували у мові періодичних видань 30–40-х років, наприклад: «Замість панцизняної звички п'яничення та муринського налогу курення — святкуємо всі без алкоголю та *нікотини*, в ім'я добра і росту радянського народу!» (ДП¹³, 7.01. 1941), «*Грипа, простуда?* Добра рада в часі епідемії грипи: бережіться зараження й недуги» (БП, 7.01. 1941), «Не можна забути *кадру*, де знято зустріч Микити Сергійовича Хрущова з мешканцями визволеного Києва» (МУ, 30.05.1945).

Іменник *меблі*, який у сучасній літературній мові має форму множини, переважно вживався в жіночому роді, наприклад: «У 1938 році артіль почала виробляти *меблю* за новими художніми зразками» (БП, 26.01.1940).

2. У СУЛМ було рекомендовано до вживання також форми подвійного роду, одна з яких через певний проміжок часу відійшла на периферію мовного вжитку, функціонує переважно в художньому стилі літературної мови і виконує стилістичне навантаження, наприклад: *бідолаха* — *бідолах*, *птаха* — *птаха*. У СУМ форми *бідолах*, *птаха* подано з ремаркою «розмовне»: «З гілки *птаха* спурхнув» (П. Тичина), «Піймаємо ту *птаху* в садку» (І. Нечуй-Левицький)¹⁴. Помічено також зниження і збільшення активності окремих стилістичних варіантів. Форма *бідолах* вийшла з ужитку і зникла з реєстру словників ОС І, ОС ІІ, УОС, а форма *птаха* — відсутня в ОС І, зафіксована в ОС ІІ і в УОС.

Тенденцію стилістичного розподібнення варіантів іменників подвійного роду було окреслено вже в СУЛМ. Зокрема, зазначено, що частина іменників жіночого або чоловічого роду становить норму літературної мови (*заблуда*, *нездара*, *нероба*, *олія*, *дума*, *осуд*, *артист*, *парад*, *поет* тощо), тоді як відповідні утворення: *заблуд*, *нездар*, *нероб*, *олій*, *дум*, *артиста*, *парада*, *поета* є раритетними, архаїчними або діалектними¹⁵. На сучасному етапі вони вийшли з ужитку. Сучасні лексикографічні джерела їх не фіксують.

Деякі порівняно недавні іменникові варіанти, що чітко не розмежовані й подані як варіанти в СУЛМ, набули стилістичного забарвлення, відійшли на периферію мовного вжитку: *візит* (нейтральне слово) — *візита* (в СУМ супроводжується позначкою «рідковживане»), *метод* (закріпилося в мовному вжитку) — *метода* (СУМ фіксує з позначками «книжне», «застаріле»), *манера* (нейтральне слово, наявне в усіх сучасних словниках¹⁶) — *манер* (СУМ подає з позначкою «рідковживане»). Обидві форми активно вживалися і в художній літературі і в публіцистичному стилі до другої половини XX ст.: «У кожного може бути свій *метод*» (О. Донченко), «Я знайшов собі добру *методу*» (В. Самійленко), «Слабо пов'язується *учоба* з практичними завданнями і *методом* роботи» (А, 23.12.1943).

¹² Див.: ОС І, ОС ІІ, СУМ, УОС.

¹³ Список скорочень назв періодичних видань див. у кінці статті.

¹⁴ СУЛМ. — С. 57.

¹⁵ Там же. — С. 58.

¹⁶ Див.: СУМ, ОС І, ОС ІІ, УОС.

3. Зафіксовані в СУЛІМ як варіантні форми іменників подвійного роду *закут* — *закута*, *жар* — *жара* розподіbiliся і називають відмінні явища чи предмети. СУМ засвідчує вживання слова *жар* у значеннях «розжарене вугілля, що горить без полум'я» і «сильне тепло, що йде від чого-небудь нагрітого або розжареного»¹⁷. *Жара* — це «гаряча літня спека»¹⁸.

Диференціації зазнали також морфологічні варіанти *закут* — *закута*. Це слова, що перебувають на периферії мовного вжитку (СУМ фіксує їх з ремарками «розмовне» і «діалектне» відповідно¹⁹), виконують стилістичні функції і мають різне значення: *закут* — це «віддалений або малопомітний куток у приміщенні»²⁰, *закута* — діалектна назва «хліва, хлівця»²¹. Про неусталеність слів *закут* — *закута* в мові свідчить різна фіксація в словниках. У СУМ наявні обидва слова із зазначеними ремарками, ОС І, ОС ІІ подають лише *закут*, в УОС є обидва слова, *закута* з частковим тлумаченням: «для овець».

4. Деякі з названих у СУЛІМ варіантних форм іменників подвійного роду функціонують як рівноцінні форми і в сучасній українській літературній мові, наприклад: *виплат* — *вплата*, *вбивець* — *вбивця*, *осуд* — *осуда*, *сусід* — *сусіда*²². Проте сучасна мовна практика виразно відбиває тенденцію до вживання однієї з них. Частовживаними є *вплата*, *вбивця*, *осуд*, *сусід*, інші варіантні форми дедалі виразніше розподіляються щодо стилістичного забарвлення.

Як нейтральні, дублетні форми вживаються іменники *зал* — *зала*, *клавiш* — *клавiша* та ін.²³ Ці іменники були, очевидно, запозичені через посередництво і польської, і російської мов. У цих мовах слово засвоювалося щодо граматичного роду по-різному. Іноді хитання роду в іменниках іншомовного походження відбивають стан неунормованості, подвійності в самому мовному джерелі²⁴.

Варіантність зберігали деякі відмінкові форми іменників. У родовому відмінку множини іменники І відміни традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць*, *подій*, *праць*, *статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду поширювалися форми на *-ів*: *тисячів*, *статтів*, *верствів*, наприклад: «У газетах розміщено чимало *статтів* про те, що бригада по ремонту сільськогосподарського інвентаря бере зобов'язання до 10 січня на відмінно відремонтувати увесь інвентар в колгоспі, самовіддано працювати на всіх ділянках робіт по підготовці до весни» (КП, 3.01.1950).

Зазначимо, що, незважаючи на усталеність таких відмінкових форм в українській літературній мові, сучасна мовна практика теж не позбавлена огріхів, пор.: «Не написано ще багато *статтів* і розвідок, не досягнуто ще чимало таємниць природи» (ЧК, 14.09.2011).

Неунормованими були закінчення в родовому відмінку однини іменників чоловічого і середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення *-а*, *-у*: *акта* — *акту*, *романа* — *роману*, *футбола* — *футболу*, *інститута* — *інституту*, *світа* — *світу*, *закона* — *закону*, *союза* — *союзу*, *факультета* — *факультету*, *добробута* — *добробуту*, наприклад: «Сільрада разом з уповноваженими РПК та партосередком заспокоїлися на тому, що “ми з куркулями вже покінчили, склали *акта* на передання справи до суду”» (БП, 18.09.1942), «Радіє спокійний і ясний стиль *роману*, що свідчить про зростаючу майстерність молодого письменника» (ЛГ, 31.03.1949), «Автори *рома-*

¹⁷ СУМ.— 1971. — Т. 2.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див.: СУМ.— Т. 2.

²⁰ Там же.

²¹ СУМ.— 1980.— Т. 11.

²² Див.: СУМ.

²³ Див.: СУЛІМ; СУМ.— 1970.— Т. 1; 1975.— Т. 6.

²⁴ СУЛІМ.— С. 58.

на показали роль партії, силу стратегії й тактики Радянської Армії в боротьбі з фашизмом, боротьбі, яка увінчалася безприкладною в історії перемогою» (ЛГ, 27.04.1950), «Горік використовували механізми на обробітку *буряка* не задовільно» (БПВ, 21.03.1932), «Треба в найкоротший строк прошарувати, прорвати та перевірити посіви *буряку*» (БП, 21.03.1932), «На першість СРСР з *футбола* відбулося чотири матчі» (МУ, 17.04.1949), «Тут регулярно проходять заняття з легкої атлетики, гімнастики, плавання, важкої атлетики, *футболу, волейбола*, велосипедного спорту» (РВ, 17.07.1955), «Трудящі Одеської області активно допомагають шахтарям *Донбасу* відроджувати всесоюзну кочегарку» (СХ, 8.09.1944), «У відродженні *Донбаса* приймає участь вся наша країна» (СХ, 23.09.1944).

У 30–50-х роках ХХ ст. у давальному відмінку іменників чоловічого роду II відміни вже традиційно переважали закінчення *-ові, -еві*. Вони були регулярними в назвах істот, напр.: «*Товаришеві* Сталіну — *продовжувачеві* безсмертної справи Леніна» (ЛГ, 21.12.1949), «Видатному вченому нашої країни *Євгенові* Оskarовичу Патону минуло 80 років» (КП, 25.03.1950), «Наперекір цим “могутнім силам”, які на кожному кроці мстять чесному *письменникові-патріотові*, садовлячи його в тюрму, обливаючи потоками наклепів, — Фаст перед цілим світом викриває величезний злочин, що повернув у рабство кілька мільйонів людей» (ЛГ, 13.01.1949).

Звичними закінчення *-ові, -еві* були і в назвах неістот: «Вчора, напередодні нового року, в Чернівцях був даний урочистий старт обласному зіркового лижного *походу*», присвяченому виборам до Верховних рад СРСР та УРСР» (КБ, 1.01.1941), «31 грудня відбувся мітинг, присвячений *пускові* першої дільниці четвертої черги метрополітену — Курський вокзал — Кримський майдан» (КБ, 1.01.1950), «Ми *світові* мир збережемо» (КП, 19.03.1950), «Наше завдання — знайти можливість виготовити в кожному *колгоспові* стінну газету» (РО, 5.04.1950), «Керуючись геніальним вченням марксизму-ленінізму, радянські вчені руйнують все, що віджило в науці, що стоїть на перешкоді буйному *розквітові* нашого щасливого життя» (РО, 10.03.1950), «Тільки тоді Німеччина буде знову рівноправною в союзі народів, коли вона допоможе *мирові* в його перемозі» (ЗП, 6.02.1953). Форми на *-у/-ю* мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку.

Закінчення *-ові, -еві* (*-ови, -еви*) часто вживалися і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: «На заводі досі немає ні групових, ні індивідуальних агітаторів. Партколектив цього питання навіть не ставив і не розв’язав, хоча в кожному *цехові* можливість виділити по два-три агітатори» (БП, 10.08.1932), «Органічно зв’язана з визвольною боротьбою російського і українського народів, з передовою російською літературою творчість Марка Вовчка відіграла значну роль у *розвиткові* української літератури, сприяла її зміцненню, збагаченню» (ЛГ, 5.01.1950).

Мова преси 30–50-х років ХХ ст. засвідчує варіантні форми іменників середнього роду другої відміни множини в родовому відмінку — між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням *-ів: титань — титанів, десятиліть — десятиліттів, знань — знаннів, звань — званнів, плать — платтів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом типу відмінювання іменників чоловічого роду, наприклад: «Забезпечити суворе додержання встановленого порядку надання наукових *звань* (асистент, доцент, професор), не за обійманою посадою, а за справжньою кваліфікацією, що їй визначається науковими працями» (БП, 23.09.1942), «В умовах радянської дійсності вчені мають можливості для присудження багатьох наукових *звань*» (ДП, 17.04.1951), «Патріотичний почин Лідії Корабельникової про комплексну економію сировини і матеріалів глибоко схвилював бригадира бригади по виготовленню *платтів* Ніжинської швейної фабрики

А. Пархоменко» (ДП, 9.05. 1953), «Відчутно збільшилася кількість фабрик для виготовлення жіночих *плать*» (БП, 12.06. 1952).

З другої половини ХХ ст. прескриптивна норма диференціювала форми родового відмінка множини іменників II відміни. Закінчення *-ів/-їв* мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на *-е, -я*: *відкриттів, морів, полів*. Нульове закінчення властиве всім іменникам середнього роду на *-е, -о, -я*: *бажань, питань, серць і сердець*.

Іменники іншомовного походження, як правило, не відмінювалися. Лексема *пальто* зрідка мала відмінкові закінчення, наприклад: «Гудзики на старому *пальто* ледь трималися, було холодно, а робітники з не меншим завзяттям працювали над виконанням норми» (БП, 4.09.1941), «*Пальт* тоді не було, одягали хто, що міг» (ЗП, 9.04. 1941).

У родовому відмінку множини іменників III відміни жіночого роду як варіанти вживалися закінчення *-ей, -ів*, наприклад: «В дні *гастролей* ми не забували про допомогу гурткам художньої самодіяльності, про масово-політичну роботу в колективі театру» (ДП, 27.04.1955), «На заводах робітники виготовляють більше тисячі *деталів* до танків за добу і перемога буде за нами» (БП, 21.09. 1942).

Такі давно унормовані явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд з правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на *-ів* підтримується живомовними діалектними особливостями та впливом іменників чоловічого роду.

Звертання, як правило, мали форму кличного відмінка, але зрідка їх заступав називний відмінок: «Роботяці й теперішні помічники коваля. Але вони вже з бородами, та й вам, *Костянтин Васильовичу*, вже пора передавати свою мудрість молоді» (БП, 7. 09. 1952), «З тобою ми, *партіє*, навіки!» (ЛГ, 25.01.1949), «Прийміть мій привіт і подяку Червоної Армії, *Феропонт Петрович*, за Ваше піклування про повітряні сили Червоної Армії» (ІПІ, 26.05.1944).

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Варіантні морфологічні форми або були стилістично обґрунтованими, підтримувалися живомовною діалектною стихією, або були наслідком відчутного впливу російської мови. Незважаючи на екстралінгвальні чинники, мовна практика зберігала визначальні риси української мови, закріплені в граматиках попередніх десятиліть.

Скорочення назв періодичних видань:

А — Авангард (Київ); БЗ — Більшовицька зміна (Київ); БП — Більшовицька правда (Вінниця); ДП — Деснянська правда (Чернігів); ЗП — Закарпатська правда (Ужгород); КБ — Комсомолец Буковини (Чернівці); КП — Комуніст Полтавщини (Полтава); ЛГ — Літературна газета (Київ); МП — Молодий пролетар (Київ); МУ — Молодь України (Київ); ПП — Південна правда (Миколаїв); РВ — Радянська Волинь (Луцьк); РО — Радянська освіта (Харків); СХ — Соціалістична Харківщина (Харків); ЧК — Черкаський край (Черкаси).

T. A. KOTS

VARIABILITY OF MORPHOLOGICAL FORMS OF NOUNS IN PRESCRIPTIONS AND LANGUAGE PRACTICE OF THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

In the article the variant form of the noun in the language and practice preskryptsiya second half of the twentieth century due to trends in literary norms. Particular attention is paid to the generic and functioning of case options, summarizes the main directions of morphological changes.

Key words: language norm, variance, prescriptive norm, language periodicals.

ПОГОДА І РОНОДА У СВІТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЧЕСЬКОЇ МОВ

Статтю присвячено характеристикам лексеми *погода* в українській мові і *pohoda* в чеській на тлі інших слов'янських мов. Розглянуто витоки поняття «погода» в лексикографічних джерелах, спільні й відмінні семантичні ознаки та їх розвиток у дискурсивній практиці. Виявлено нові семантико-стилістичні конотації чеської лексеми *pohoda*, яка набула статусу ключової ідеї в сучасній чеській лінгвокультурі.

Ключові слова: українська мова, чеська мова, семантичне поле «погода», семантико-стилістичні конотації, ключові ідеї лінгвокультури.

Погода vs. pohoda: значення і семантична еволюція. Лексеми укр. *погода* і чес. *pohoda* належать до загальнослов'янського лексичного фонду та генетично пов'язані з категорією темпоральності. Українська лексема *погода* містить у собі «часовий» корінь 'god' — його первісна мотивація вказує на зв'язок із часом: годь «час»; псл. *godъ* — «бути відповідним; добрий»; звідки «відповідний час» (ЕСУМ¹, 1, 545). У пам'ятках писемності XVI–XVII ст. слово *час* уживалося в основному у значенні «гарна, сприятлива погода», те саме *погодье*, *погодие* (СРЯ, 190–191), *погодыє*, *погодыливъ* «підхожий, відповідний» (СДЯ, 486–487), рос. «какова погода? каково на дворе, какое время стоит» (Даль, 155). Словник Б. Грінченка також подає українське *верем'я* у значенні «хороша погода» (Грінч., 135), *погоддя* «сприятлива погода» (там же, 233), власне, і саме слово *погода* наводить зі значенням «хороша, ясна погода» (там же), пор. українські приказки про гарну погоду: *Верем'я, аж сі серце радує* (Фран., 214), *І в погоду часом грім ударить* (Ном., 124). Така сама погодна картина виразно окреслюється в сучасних болгарській, хорватській і сербській мовах: *време* — «погода», одне із значень болг. *време* — «хубаво, ведро, ясно време» (УБР, 337), а в романських мовах, як відомо, лексема *час* позначає будь-яку погоду.

Певний семантичний парадокс полягає в тому, що слово *погода* в діалектах слов'янських мов водночас може означати не ясну, сонячну, теплу погоду, а навпаки — непогожу: *негода*, *сльота*. *Погода у вікно б'є, — зачиніть* (Грінч., 233), болг. «ветър, буря, дъжд, сняг» (УБР, 337), рос. «непогода, ненастье, буря» (СРЯ, 191), «[погода] На півдні, заході нерідко означає ясну, тиху, суху погоду, в іншій частині Русі погода означає негоду, дощ, сніг, заметіль, бурю; погода іде, ниж. сніг іде, хуртовина» (Даль, 155).

Історія ідей і колективних уявлень, пов'язаних з поняттям «час», послужила основою словникових дефініцій лексеми *čas* у сучасній чеській мові: 1) послідовність усього буття і подій, яка виявляється в їх тривалості: *denní čas*, *čas*

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

utíká та ін.; 2) невеликий, чітко не окреслений проміжок тривалості чогось, коротка частина якогось часового проміжку, яка вимірюється роками, годинами, хвилинами: *nějaký čas, čas od času*; 3) сприятливий, потрібний період для певної дії: *všechno má svůj čas*; 4) термін, призначений для виконання чогось: *čas na seti*; 5) проміжок, не зайнятий основною роботою, вільний час: *čas ke studiu*; 6) часто у формі множини) тип, характер, світогляд епохи, окремих етап у житті: *nové časy*; 7) погода (як правило, хороша): *po dešti přijde čas*; 8) об'єктивне визначення, вимірювання поступовості подій, визначених певними даними: *středoevropský čas*; 9) міра тривалості всього того, що відбувається, здійснюється: *výrobní čas*; 10) граматична категорія (SSJČ, I, 238–239).

Таким чином, у сучасній чеській мові лексема *čas* має розгалужену шкалу значень і одне з них — «погода». Без цього знання неможливо адекватно зрозуміти прислів'я *Po dešti bývá čas, po čase přší zas* «Після дощу буває гарна погода, після гарної погоди знову дощить», *blýská se na časy* «блискає на гарну погоду». Семантично повні еквіваленти має також українська мова, пор. *По слоті верема* (Фран., 214), де «слота» — *негода*, а «верема» — *погода*.

Чеський фразеологізм *psí počasí* (букв.: «собача погода») і його синонім *psí čas* (букв.: «собачий час») означають погану погоду, за якої хороший хазяїн і собаки на двір не вижене. Той самий стрижневий образ містять фразеологізми інших слов'янських мов: укр. *собачий холод*, рос. *собачий холод* (БМС, 735), бр. *сабачы холад* (БУС, 523), болг. *кучешко време* (БРС, 72), хорв. *pasja zima* (RHR, 826). Щодо етимології цих фразеологізмів вірогідна та версія, що вони є калькою нім. *Hundekälte*, де *Hund* «собака» і *Kälte* «холод», подібну структурно-семантичну модель реалізує французька мова: *froid de loup* (букв. «вовчий холод») (БМС, 735). При цьому в деяких слов'янських мовах збереглися образні вислови з анімалістичним компонентом *собачий*, які перебувають в антонімічних відношеннях із зазначеними одиницями та характеризуються позитивною конотацією, пор.: ч. *psí dni* (SSJČ, II, 1161), серб. *pasji dani* (СХР, 368), *nseñi dani* (там же, 486) букв.: «собачі дні», хорв. *pasja vrućina* (HFR, 634) «собача спека». Ідеться про найспекотніші літні дні між 22 липнем і 22 серпнем. Опозицію семантики фразеологізмів *psí počasí* та *psí dni* майстерно обіграв Карел Чапек у циклі оповідань «*Kritika slov*» (Критика слів): «*Pravě “psí počasí” by bylo krásnější, než si vy sami dovedete představit: červen po celý rok, na dvorku teplé výsluní a chladivý stín, krátký rosný déšť, mnoho zajímavých vůní, vlhká vysoká tráva...*»² — «Справжня “собача погода” була б найкращою з усього, що ви самі собі можете уявити: увесь рік був би липень, у дворі осоння й затінок, короткий росяний дощик, багато різних пахоців, волога висока трава...».

Від природного часу — погоди — безпосередньо залежала господарська діяльність людини. І якщо в давнину люди майже повністю були підвладні погоді, то згодом вони навчилися не лише до неї пристосовуватися, але й активно на неї впливати, а то й змінювати, пор. український фразеологізм *робити / зробити погоду* «вирішально впливати на що-небудь, бути визначальним» (ФСУМ, 740). Отже, поняття погоди розвивалося в тісному зв'язку з уявленнями про час. На широкому матеріалі слов'янських діалектів, моделюючи семантичне поле «дощ — погода — час — рік (рос. год) — година», це переконливо довів М. І. Толстой³.

² Čapek K. *Kritika slov* // Spisy. — Praha, 1991. — Sv. 21. — S. 12.

³ Толстой Н. И. Из опыта типологического исследования славянского словарного состава I. // Толстой Н. И. Избранные труды. — М., 1997. — Т. 1. — С. 45–69.

Сучасна українська мова має два значення лексеми *погода*: «Стан атмосфери (хмарність, вологість, опади, температура повітря і т. ін.) у даному місці, в даний час. *Погода була по-серпневому тиха й сонячна*; // Спокійний стан атмосфери (без хмар, опадів, вітру і т. ін.). *Знову розвіхолилось. Кілька днів стояла погода...*, *а це піднялося таке, що й світу не видно*; *Стає / стане на погоді (на погоду)* — «встановлюється добра погода» (СУМ, 715); *В погоду і смутний веселим буває* (Ном., 66). Хоча жодне з наведених значень прямо не вказує на гарну, сприятливу погоду, проте у своєму другому значенні українська лексема *погода* містить сему 'добрий, позитивний', і цим вона зближується з чеською лексемою *pohoda*.

У чеській мові лексема *pohoda* перебуває в полі синонімічних зв'язків *čas* — *počasí* «час — погода» (спорідненість чеських слів *čas* — *počasí* демонструє прозора морфологічна структура слова *po-čas-í*): «*pohoda* 1) хороша, гарна, погожа, сприятлива погода, напр., *letní pohoda* та 2) загальний позитивний фізичний і душевний стан, стан спокою і щастя» (SSJČ, II, 688).

Логічний зв'язок між чеськими *čas* — *počasí* — *pohoda* «час — погода — спокій (душевний)» простежується передусім в етимології чеського *počasí* «погода». Так, Ї. Рейзек пише про значення лексеми *počasí* у старочеській мові як «підхожий час, період» (Rejz., 480), В. Махек лише згадує лексему *počasí* в словниковій статті *čas* (Mach., 67), а Й. Голуб та С. Лиер це слово докладно не розглядали, а лише відзначили загальнослов'янське походження слова *čas* (Hol., Lyer, 117). Тому звернімося до старочеських джерел.

Стосовно слова *počesie*, *počasie* наведемо три значення, які нас цікавлять: 1. «*vhodná doba, příležitost*» (підхожий час, момент, шанс, можливість); 2. «*dobrý (příznivý) povětrnostní stav, pohoda*» (хороші (сприятливі) метеорологічні умови, погода); 3. «*počasí, povětrnostní podmínky, stav ovzduší*» (погода, метеорологічні умови, стан атмосфери). Характерно, що для пояснення протилежного поняття словник відсилає до спільнокоренового антоніма *nepočesie* «непогода» (StčSl).

Словникова стаття слова *pohoda* — синоніма старочеського *počesie*, *počasie* — також подає на першому місці значення «*příznivý stav, zvl. vhodné počasí*» (сприятливі умови, зокрема підхожа для чогось погода). Проте наступні три значення відношення до погоди не мають: «2. (č)í užitek, prospěch, co je vhod (komu) (чия вигода, користь, дохід); 3. (koho / čeho) pohoda, pohodlí (кого / чого зручність, комфорт); 4. potřeba, co je potřebné k životu (потреба, те, що необхідне для життя)» (там же).

Варті уваги також ті дані старочеської мови, які засвідчують зв'язок слів позитивної семантики з поняттям «*pohoda*»: *slunečná krásá* «сонячна краса» означало *krásná pohoda* «гарна погода» (MSL), слово *pokoj* «спокій» в одному зі своїх значень збігалось зі словом *pohoda* (StčSl), а нині застаріле темпоральне слово *pochvilu* виражало семантику відпочинку «*chvíle klidu a pohody*» (там же).

Судячи зі значень та контекстів, які словник старочеської мови наводить у хронологічній послідовності, можемо стверджувати, що у слова *počasí* формування значення розгорталося трьома сходинками: від семантики «підхожий для чогось» через «сприятливі атмосферні умови, гарна погода» до «погода (будь-яка)». Натомість слово *pohoda* третю сходинку не пододало. Показовою в цьому відношенні є антонімічна пара слів *pohoda* — *nepohoda*. У старочеській мові слово *nepohoda* не виявляло жодних «погодних» слідів, а мало значення «*trápení, nesnáze, těžkosti*» («біль, мука, страждання, труднощі»), тобто виражало ознаки емоційно-психічного стану людини. Сучасного значення «*perpříznivé, špatné počasí, pečas*» («погана погода») слово *nepohoda* набуло в чеській мові в

так званий середній період (середина XVII ст. — XIX ст.), пор.: «Člověk ode dávna hledal v přibytích nejen útulku před nepohodami»⁴, «Nehoda, není drobné neštěstí, nýbrž nepohoda»⁵, «Pozdní podzim přivádí mlhy a nepohody» (PSJČ, III, 416).

На окрему увагу заслуговує слово *nečas* «погана погода з дощем, снігом, сильним вітром і т. ін.». Утворене за допомогою заперечного форманта *ne-*, слово *nečas* виявляє свій прямий антонімічний зв'язок зі словом *čas*, яке, своєю чергою, у старочеській мові пов'язувалося з *počesie*, *počasie* = *počasí* (ESSČ), пор.: «Po nečase čas bývá» (Čel., 240). Словникова стаття *nečas* (ст.-ч. *nečesie*, *peročesie*) містить ті самі характеристики цього поняття, тільки в заперечній формі, та наводяться вони в тій самій послідовності, що і слово *počesie*, *počasie*: «1. *nevhodná doba*, *nepříhodný n. nenáležitý čas* (непідхожий, неналежний час, доба, період); 2. *nepohoda*, *nepriznivé počasí*, *špatné počasí* (негода, несприятлива погода, погана погода); 3. *strast*, *soužení*, *utrpení* (страждання, муки)» (StěSl). До цього словотвірного гнізда належить дериват *nečasný*: «1. *nevčasný*, *přicházející v nepravý čas*, *časově nevhodný* (невчасний, невідповідний часу); 2. *nezralý*, *neuzrálý*, *náležitě nevyvinutý* (незрілий, нерозвинений належним чином); 3. [о *počasí*] *špatný*, *nepriznivý* ([про погоду] поганий, несприятливий); 4. *zlý*, *krutý* (злий, суворий); 5. *nezávislý na čase*, *nepodléhající času*, *nadčasový* (непідвладний часу, надчасовий)» (там же).

Синонімом до ст.-ч. *nečesie* → *nečas* було слово також з темпоральним значенням: «*pechvíle* = *nepohoda*, *nečas*» (там же).

Слово *nečas* для сучасного чеського лексику є номінаційним ресурсом для текстів художнього стилю, напр.: «Čeká nás všeho druhu psota, svízel a nečas, tedy zejména: deště a mlhy, holomrazy, tma, vichřice a plískanice, zebavá zima, sychravina, metelice, třesuté mrazy, náledí a ostatní náležitosti zimy... A hlavně snad se až příliš koncentrujeme na starosti, jak přečkat ten nečas, místo abychom si už chystali příští pohodu»⁶. Наша спроба відшукати контексти вживання слова *nečas* у публіцистиці результатів не дала. Найбільші чеські газети «*Lidové noviny*» і «*Mladá fronta dnes*» жодного прикладу, крім прізвиська *Nečas*, не містили.

З матеріалів старочеського словника випливає, що у старочеській мові існувало два слова на позначення гарної (а не будь-якої) погоди — це *počesie*, *počasie* та *pohoda*. Слово *pohoda* не розвинуло свого значення ширше, до «погода (хороша — погана, сприятлива — несприятлива)», як в українській та російській мовах. Цього не сталося через «уроджені» властивості чеського кореня *-hod*, який містить ознаку «добрий, гарний, красивий, відповідний, належний, підхожий» тощо, пор.: *hodný* «добрий, гарний», *hodit se* «годитися, підходити що кому для чого», *pohodlí* «комфорт», *vhodný* «зручний, відповідний, доречний» та ін.

Гіпотезу про шляхи розмежування в чеській мові семантики слів *čas* — *počasí* — *pohoda* і сфери природного світу, які вони позначають, ми відшукали у відомого історика мови І. Немця: «Зі слова *čas* на ґрунті чеської мови для спеціального значення “час, підхожий для чого-небудь” було утворено спеціальне слово *počasí* за допомогою префікса, який мало старше слово *pohoda* з подібним значенням (пор. ст.-рос. *godъ* і *pogodije* = *pogoda*); потім ця нова назва (*počasie*) упродовж розвитку свого значення дійшла далі, ніж старший спільнослов'янський синонім (*pohoda*), бо мала в чеській мові опору для збереження значення

⁴ Hauer V. Selský statek ve Slezsku // Český lid. — 1895. — R. 4. N 1. — S. 11.

⁵ Skřivánková-Šimerková J. Odchyly a zvláštnosti řeči v Plzni a na Plzeňsku // Ibid. — 1905. — R. 14. N 1. — S. 25.

⁶ Čapek K. Kalendář // Spisy. — Praha, 1983. — Sv. 12. — S. 102.

‘відповідність’ (> сприятливість) у словах, формально та генетично споріднених (зокрема, *pohodlí*; подібної опори не мало, наприклад, рос. *pogoda*). Так само, як рос. *pogoda*, чеське слово *počasie* набуло значення “атмосферні умови” та було за цим значенням закріплене”⁷.

У сучасній чеській мові слово *pohoda* у значенні «гарна, погожа погода» характеризується невеликою частотністю вживання. Можна навести контексти з літератури старшої доби, напр.: «A když přijde na jaro pohoda, příd' synečku, příd' do vinohrada»⁸, «Bystrému oku a uchu pastevcovu neujde v přírodě žádný zjev a zvuk. Vidí-li ptáky v povětří kroužiti, již volá na ně: “Kavečky, kavečky, do kola! aby byla zejtra pohoda!”»⁹, «Bylo na pohodě, obloha se modře vyjasnila» (PSJČ).

І навпаки, слово *pohoda* як загальний позитивний фізичний і душевний стан, стан задоволення, комфорту, гармонії, спокою і щастя в сучасній чеській мові розвинуло такі масштабні семантико-стилістичні конотації, що набуло статусу ключового слова в чеській лінгвокультурі. Важко собі уявити будь-яку соціальну реальність — колективну чи індивідуальну, — яка б не культивувала, рекламувала, бажала чи прагнула *pohody*. Це і *čajovna V pohodě, penzion V pohodě, důchodci v pohodě, dieta v pohodě, škola v pohodě, angličtina v pohodě, zahrada v pohodě* та ін.

Маючи великий «історичний стаж», чеське слово *pohoda* продовжує розвиватися і демонструє свій неологічний потенціал. Один з перших сучасних словників чеських нових слів і значень «Со v slovnících nenajdete» (1994) фіксує новий дериват *pohodový* «спокійний, урівноважений, зручний, безтурботний, легкий, приємний, комфортний, неспішний, неквапливий» (досі в мові для вираження відтінків одного й того самого значення послуговувалися словом *pohodlný*, хоча не для всіх контекстів це можливо): *pohodový život, pohodová hudba, pohodové lidé*. Уперше тут з’являються також нові фразеологізми з компонентом *pohoda*: *být v pohodě, je to v pohodě, zvládnout něco v pohodě* зі спільним тлумаченням «спокійно, в порядку, за сприятливих обставин» (SlN, 133). Словники неологізмів чеської мови (Nová slova v češtině 1, 1998) і (Nová slova v češtině 2, 2004) подають нові похідні від *pohoda*: *pohodář* (і жін. рід *pohodářka*) «оптиміст» (NS, 1, 212), нові суб’єкти і все, що якісно їх характеризує, дістали означення *pohodářský*, відповідно обставина способу дії — *pohodářsky*. За рахунок своїх словотворчих ресурсів сучасна чеська мова збагатилася також словом *pohodovka* — «те, що створює емоційний, психологічний комфорт, характеризується позитивним впливом» (NS, 2, 332). Так можуть називати фільм, концерт, відпочинок і навіть задоволення від автоперегонів або просто швидкої їзди машиною. Словник нелітературної чеської мови, що репрезентує сленги, аргі, жаргонізми, слово *pohodovka* тлумачить як «приємна пісенька» (SNČ, 294). На цьому список дериватів не вичерпується. Є ще *pohodička, pohodlíčko, pohodlník, pohodlnický, pohodlnictví, pohodovost* (TJČ, 874).

Поняттєву сферу слова *pohoda* всебічно й відносно повно представлено словником-тезаурусом чеської мови. Так, ознаки мотиваційної єдності виявляють поняття «hezke počasí», «pohodlí», «pohovění», «poklid», «příjemnost», «přízeň osudu», «radost», «snadná věc» (TJČ, 874). У деяких контекстах іменник *pohoda* можуть заступати слова *pohodička, životní pohoda, spokojený život, poklid, klid domácího krbu, posezení v teple, příjemné posezení, pohodlí, komfort, blahobyť*,

⁷ Němec I. Ze staročeského slovníku // Listy filologické. — 1961. — R. 9. Sv. 1. — S. 24.

⁸ Leiošník J. O rhythmú národních písní moravských // Český lid. — 1905. — R. 14. N 1. — S. 2.

⁹ Vyhliđal J. Ptačí řeč ve Slezsku // Ibid. — 1899. — R. 8. N 1. — S. 342.

siesta, otium, oáza, idyla, idylka, selanka, klídek, havaj (ТJČ, 433). Цей синонімічний ряд має спільну семантичну особливість: ідеться про позитивну ознаку буття не соціальної групи чи суспільства в цілому, а цінність, що багато важить для індивіда як представника людського роду з усіма її психологічними, морально-етичними і психічними характеристиками й потребами, які в кожного — свої. А відтак поняття «*pohoda*» охоплює такі аспекти життя людини, як зручність, комфорт, гармонія, благо, задоволення, гарний настрій, спокій, затишок, відпочинок, свобода, вільний час, неспішність, необмеженість, необтяженість, прихильність долі, радість, щастя тощо. Примітно, що словники фіксували слово *čas* у переносному значенні — «щастя» (див., зокрема, у М. І. Михельсона «*время (иноск.) счастье*» — Мих., I, 126).

Інтенційний потенціал слова *pohoda*. Крім семантичної самодостатності (*V pohodě!*), чеське слово *pohoda* прагне парності, смислової симетрії — володіє інтенційним потенціалом. Під інтенційним потенціалом лексичної одиниці ми розуміємо її властивість тяжіти до комбінацій з іншими словами, що належать до спільного семантичного шару, для доповнення, розширення, нюансування свого змісту. Найчастіше таке поєднання виявляється в контекстах зі словом *klid* «спокій», в якому домінує психологічний компонент — спокій у душі окремої людини, затишок, окрема місцина, гніздечко для усамітнення, бажано біля родинного вогнища, каміна або на природі, пор.: «*Starlingovou ovanula atmosféra klidu a pohody; oáza klidu a pohody; Dům, kterým jsme se mohli procházet, je totiž plný světla, vzduchu, pohody a klidu*» (syn 2010), «*...byla by to zas taková chvála klidu a ticha, ticha a klidu a pohody*» (Čapek, 1993, 191). За даними лексикографічних джерел слова *klid* і *pohoda* є синонімами, їх зближують семи 'гармонія', 'лад', 'рівновага' ще з часів загальнослов'янської мовної єдності: *klid* «*stav uspokojení, pohodlí*» (ESSČ), *pohoda* «*pokoj, klid, stav nerušenosti, odpočinek*» (StěSl).

Серед переносних значень психоемоційної сфери, що виникли на основі іменника *klid*, особливе місце займає усталений вислів *To chce klid!* «Спокійно! Не хвилюйтеся! Бережіть свої нерви!». Серед чехів поширена думка, що автором цього гасла є Швейк — герой роману Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»: «*A nakonec něco klasicky českého. Není tomu tak dávno, co téměř každou českou hospodu zdobilo umělecké dílo..., jež zpodobovalo dobrého vojáka Švejka s úsměvem po celé tváři, s úsměvem, který říká: To chce klid. Zkuste tuhle větu v Naškově románu najít*» (syn 2013pub). Швейкознавці стверджують, що Швейк ніколи цієї фрази не виголошував, проте вираз набув такого поширення, що його часто використовують у різних ситуаціях, а зі Швейком вислів пов'язує гумор, іронія, гротеск. Бард Пепа Нос написав пісеньку, в якій є слова «*To chce klid a pohy v suchu*», П. Тейлор написав книжку «*Doktore, teď to chce klid!*», на автомобілі випустили наклейки «*To chce klid!*», піротехніки назвали салют «*To chce klid!*», а кав'ярні обрали собі назву «*To chce klid*». Схоже, що цей вислів отримав національно-культурну маркованість (цьому опосередковано посприяв Швейк, якого часто вважають уособленням чеського національного характеру) і є ментальною характеристикою етнічної спільноти. Про це висловлюються самі чехи: «*My Češi jsme přece proslulí rčením: To chce klid! Češi jsou bohužel národ, který má na všechno dost času. Heslo «to chce klid» je pro nás opravdu typické*» (там же). Поступово в чеській мові ця модель актуалізується, і до слова *klid* додається синонім *pohoda*, або одне слово поступається іншому, пор.: «*Vánoce podle mého názoru nejsou o tom, kdo bude mít nejvíce a nejdražších dávků. Rozhodně to chce pohodu a klid; Čtyři sekundy na pět ran, to chce pohodu*» (там же).

Природно, що для вираження психічного стану, позитивного настрою та емоцій слово *pohoda* вступає в комбінації зі словами *cit, pocit, radost, spokojenost, štěstí, láska, dobrá nálada* та ін.: *pocit pohody ve čtyřech oblastech: fyzické, citové, společenské a duševní; neobvyklý pocit pohody; pocit pohody a vnitřního klidu; pocit pohody a tepla; neuvěřitelný pocit klidu a pohody; pocit míru a pohody; vlna pohody a euforie, klid mysli a pohoda duše*.

У поле своїх семантичних зв'язків слово *pohoda* залучає багато субстантивних та ад'єктивних компонентів позитивної конотації, що виражають якість позначуваного поняття або окреслюють цінності, які становлять пріоритет для людини — є бажаними, омріяними, очікуваними. У ролі означень виступають слова *duševní, tělesná, vnitřní, emocionální, vitaná, idylická, provinční, zasloužená, neuvěřitelná, nevyslovitelná, nefalšovaná, vesnická, prázdninová, harmonická, báječná, pohádková, všudypřítomná, rozmariná, rajská*. Наявні також прикметники, у значенні яких ціннісна ознака домінує: *vzácná, pozlacená*. Ступінь якісної характеристики передають прикметники *opravdová, správná, úplná, maximální*. Слово *pohoda* дотичне до характеристики суспільних відносин: *rodinná, manželská, intimní, přátelská, bratrská* і навіть *mezinárodní, politická*.

Особливі контексти створює семантика слова *pohoda* з дієсловами. Типовими і частовживаними є вислови *užít si pohody, udělat si pohodu, vychutnat si pohodu*. Інтегральна ознака, що об'єднує зазначені дієслова, — наявність зворотного займенника *si* в давальному відмінку, що вказує на виконання певної дії у своїх інтересах, для задоволення власних потреб, отримання вигоди, задоволення тощо. Семантична спільність дієслів *udělat si* «влаштувати, зробити щось для себе <хороше>», *užít si* «спожити, ужити, скуштувати», *vychutnat si* «насолодитися, поласувати, насититися, посмакувати» виявляється через їхній зв'язок з позитивними смаковими відчуттями від споживання їжі, а відтак з емоційним станом — станом задоволення і насолоди, пор.: «sladká pohoda; hlavně že po večeři budeme mít to, co je stejně důležité jako jídlo: dobrou pohodu, výbornou náladu, příjemné pocitu» (syn 2010). Ці мотивувальні ознаки (від фізичних до духовних) становлять підґрунтя метафор, якими ми в прямому розумінні слова живемо: *užít si pohody* «відпочити», *udělat si pohodu* «влаштувати собі відпочинок, комфорт», *vychutnat si pohodu* «насолодитися відпочинком» — тими моментами життя, що приносять радість, втіху, приємність, комфорт: «Jednou za čas je dobré oddychnout, uvolnit se, užít si pohody a nechat o sebe pečovat jiné», «Pojďme si popovídat, příjemně posedět, na chvilku se zastavit, udělat si pohodu», «U nás jsou vítáni všichni ti, kteří si chtějí vychutnat klid, pohodu, přírodu», «Užívaly si super prima pohodu». Наведені приклади відображають відому для багатьох мов метафоричну модель «тілесна метафора душі» при описанні психоемоційного стану, яку запропонував Ю. Д. Апресян. Ідея вченого полягала в тому, що душа людини відчуває щось подібне до того, що відчуває її тіло. Теорія «тілесної метафори душі» виявилася дуже плідною та отримала подальший розвиток. Так, А. А. Зализняк писала: «Уподібнення “душа — тіло”» лежить в основі, з одного боку, великої кількості фразеологічних одиниць та, з другого, є джерелом переносного значення, тобто породжує синхронну полісемію “фізична дія / стан — душевний стан”»¹⁰. Влучною ілюстрацією цієї тези є чеський образ *ztělesněná pohoda* «духовно-тілесна / одухотворена гармонія»: «Někomu by se mohlo zdát, že jde o ztělesněnou pohodu, jaká vůbec může nastat ve vztahu mezi matkou a dcerou:

¹⁰ Зализняк А. А. Многозначность в языке и способы ее представления. — М., 2006. — С. 65.

poslušné dítě a milující rodič pospolu — a jako bonus jasné březnové světlo, dopadající do místnosti velkými okny» (syn 2010).

Крім вираження позитивного емоційного стану, слово *pohoda* є джерелом метафор, у яких виявляється генетичний зв'язок з поняттями «час, атмосферні явища та природні об'єкти», пор.: *království klidu, pohody a zastaveného času; slunečná pohoda; prosluněná pohoda, obrazy plné pohody a jasu; poklidný den, v němž je tolik pohody a ani jediného mráčku; ovzduší pohody, vznášet se na oblaku štěstí a pohody; ostrůvek pohody a klidu* та ін.

Мовні етикетні формули і *pohoda*. Серед зазначених нових слів і висловів, яким дало життя слово *pohoda*, виділяється фразеологізм *být v pohodě*. Специфіка його семантики полягає у виразній суб'єктивності, яка пов'язана з семантичною багатомірністю, багатозначністю слова *pohoda*.

Кожний розмовник або підручник мови для іноземців містить усталені вислови, що є стандартними мовними реакціями на стереотипні ситуації. Найтиповішими кліше є *Jak se máš / máte? Jak se ti / vám daří? Jak se ti / vám vede? — Jak tvoí / vaší spravi?* Звичайною відповіддю в чеськомовному середовищі є *Dobře — Добре, Výborně — Чудово, Ujde to — Так собі, помаленьку, Nic moc / Нічого особливого* та ін. Один з таких діалогів відтворив К. Чапек у збірці «O lidech». Наводимо його у скороченому варіанті, але з висновком автора: «“Brejden, pane, jak se máte?” — “Aále špatné, pane, za nic to nestojí”... To je normální československý rozhovor, který by měl stát hned na první stránce každé praktické cvičebnice jazyka českého»¹¹ — «“Добридень, пане, як ваші справи?” — “Та погано, пане, нічого хорошого...” Це нормальна чехословацька розмова, яка б мала бути на першій сторінці кожного посібника з чеської мови».

Останнім часом партнери по комунікації реагують на подібне запитання мовною формулою *V pohodě!* або просто *Pohoda!* Це настільки типова відповідь, що, можливо, скоро і вона потрапить до посібників чеської мови для іноземців. Принаймні слово *pohodář* уже наявне у такій навчальній книжці: «Jeho žáci o něm říkají, že je to *pohodář*, který si vždycky uměl naplno užívat života»¹².

Походження фразеологізму *V pohodě!* пов'язують з молодіжним сленгом: «B: *Tak to by bylo kúl, ne? A: To by bylo. Jinak to znamená, že je to v pohodě, v klidu, pohodová, dobrá věc*»¹³.

Молодіжний сленг допускає щодо вислову *v pohodě* усічений варіант *v roho* — обидва тлумачаться як «в порядку» (SNČ, 294). Соціальна оцінка явища під назвою *pohodovost* характеризується передусім як культ сучасної молоді, хоча насправді нині він поширився на всі верстви суспільства.

У формулах соціального етикету найчастіше зустрічаємо слово *pohoda* в епістолярних або вітальних текстах — вітаннях з днем народження, ювілеєм, календарними святами (*vánoční, novoroční, sváteční*), що завершуються різними побажаннями, напр.: «K díkům za vykonanou práci připojujeme i naše upřímná přání, aby náš jubilarant ještě dlouho ve zdraví a *životní pohodě* v tomto záslužném díle pokračoval»¹⁴, «Ať profesor Mistřík vstoupí do osmého desetiletí svého života v plném zdraví, v *dobré pohodě* a s elánem»¹⁵, «Těším se na shledanou a na kousek

¹¹ Čapek K. O lidech. — Praha, 1940. — S. 11.

¹² Boccou Kestřánková M., Hlínová K. a j. Čeština pro cizince. — Brno, 2013. — S. 3.

¹³ Svobodová D., Kavalová E. O jazyce autorů graffiti, I. // Naše řeč. — 1999. — R. 82. — S. 253.

¹⁴ Těšitelová M. Profesor Vladimír Šmilauer osmdesátníkem // Ibid. — 1975. — R. 58. — S. 172.

¹⁵ Těšitelová M. Významné jubileum slovenské i české jazykovědy // Ibid. — 1991. — R. 74. — S. 151.

duševní a morální pohody», «velmi ji potřebuju. S pozdravem nejsrdečnějším K Č»¹⁶, «Přeji Vám šťastné svátky a lepší vnitřní pohodu a jsem upřímně Váš K. Čapek»¹⁷. У подібних контекстах слово *pohoda* зв'язане однією смисловою ниточкою зі словами *zdraví, štěstí, radost, láska, blahobyt, spokojenost*, які віддзеркалюють аксіологічні стандарти, визнані та значущі для суспільства в цілому, напр.: *přeji v novém roce zdraví, štěstí, pohodu v osobním a pracovním životě*.

Pohoda і реклама. Мова реклами — особлива царина творчої винахідливості, засіб досягнення маркетингової мети: продати товари, послуги, нав'язати ідеї та одержати прибуток. Дослідниця мови чеської реклами С. Чмейркова справедливо зазначала, що «реклама часто сприймається як у край надокучлива, стомлива і в'їдлива, бо щоденно продається в особистий простір людини, повчає її; чим розпочати гігієну і чим її завершити, що пити, кусати й жувати, і як потім схуднути, як працювати і відпочивати, а коли всього цього людина має по самісіньку зав'язку, рекомендує, як вийти з депресії і знову сяяти посмішкою»¹⁸. Позитивний вплив реклами, однак, можливий, якщо вдало знайдено той образ, який апелює до інтересів і переконань потенційних споживачів. Для чехів успіх реклами апріорі забезпечує ключове слово *pohoda*. Його використання в рекламних текстах — справжній стратегічний хід: через ідею досягнути бажаного комерційного ефекту та одержати від цього зиск. Заклади торгівлі, освіти, відпочинку, харчування, побуту, спорту обіцяють «*v pohodě*» надати вам свої послуги, або як комерційний об'єкт існують під вивіскою *Pohoda*, напр.: *Certifikát POHODA, Kavárna Pohoda, Hlídaní dětí v pohodě, V JARNÍ POHODĚ najdete širokou nabídku dámské konfekce, Relaxujte v pohodě a poklidu po celý den* та ін.

Ключовим елементом рекламного тексту є слоган — коротка, але ємка рекламна фраза, пропозиція, постійно використовуваний фірмовий оригінальний девіз. Українському споживачеві добре відомий слоган *Нехай проблеми та незгоди не роблять вам в житті погоди!* В україномовних рекламах трапляються поодинокі образні вислови на зразок *найважливіше — погода в домі* (поради, як подолати сімейну кризу або слоган про необхідність установаження кондиціонера), проте й вони *погоди не роблять*. Натомість чеське *pohoda* широко рекламує задоволення не лише матеріальних, а й психологічних, духовних, інтелектуальних потреб та цінностей, часто із застосуванням графічних засобів, пор.: *Škola? V pohodě!, Pracujte BEZ STRESU, buďte v POHODĚ, Užijte si to a buďte v pohodě!, Buďte zdraví, v kondici a pohodě!, Buďte v pohodě: 10 tipů, jak se nenechat odrovnat stresem!, Buďte v pohodě a zhubnete, Buďte v pohodě!, Je tu jarní péče pro váš vůz* та ін. Усі ці прийоми — форма встановлення позитивних контактів і взаємного інтересу зацікавлених сторін.

Переклад і pohoda. З погляду перекладу на українську мову аналізовані чеські неологізми становлять чималі труднощі. Звісно, на вибір оптимального еквіваленту впливає контекст. Чеський фразеологізм *V pohodě!* українською мовою пропонуємо перекладати кількома варіантами: *В порядку! Без проблем! У кондиції! Добре! Супер! Гарзд! Усе в [повному] ажурі!* До емоційно-експресивного *pohodář*, а надто *pohodářka*, підібрати відповідник складніше. В усякому разі варіант *пофігізіст*, що його пропонує один з електронних словників, точно можна вважати невдалим, оскільки він має абсолютно протилежну — негативну конота-

¹⁶ Čapek K. Korespondence II. // Spisy. — Praha, 1993. — Sv. 23. — S. 232.

¹⁷ Čapek K. Korespondence I. // Ibid. — Sv. 2. — S. 9.

¹⁸ Čmejrková S. Jazyk reklamy // Český jazyk na přelomu tisíciletí / Daneš Fr. a kol. — Praha, 1997. — S. 33.

цію. *Пофігіст* — людина, яка культивує в собі пофігізм, тобто байдужість, апатію, незацікавленість навколишнім світом, зневагу до його зовнішніх умовностей. *Pohodář*, навпаки, ставиться до життя позитивно, легко, безтурботно та не звертає уваги на жодні життєві проблеми. У нашому сьогодні не вистачає позитиву. Телепроект «Територія позитиву» (студія 1+1) людей, які мають позитивну життєву позицію, називає *позитивник* або *позитивець*, *позитивчик*.

Як показав порівняльний аналіз лексем укр. *погода* і ч. *pohoda*, незважаючи на спільні генетичні корені, семантика укр. *погода* не виходить за межі номінації атмосферних ознак і станів. На тлі української мови чеське слово *pohoda* виявляє лінгвоспецифічні культурні конотації, і підібрати до нього однослівний, лаконічний і водночас ємкий аналог важко. У мовній картині чехів «*pohoda*» — це бренд. Це поняття викристалізувалося в ідею спокійного, приємного, зручного, невибагливого, простого, але комфортного, психічно зрівноваженого, в міру безтурботного, приватного, родинного життя. Точніше, не всього життя, що обчислюється роками (це було б бажано, але неможливо). Повертаючись до прототипних ознак поняття «час», зазначимо, що стан під назвою *pohoda* має короткий часовий вимір — хвилини або години. Звідси споріднена мотивація виразів *mít dobrou chvíli* «мати гарний настрій» (SSJČ, I, 715), заст. *kratochvíle* «забава» (там же, 991), ст.-ч. *chvíli krátiti* «коротати час, бавитися» (ESSČ). Сучасна чеська мова поглибила семантику лексеми *pohoda*. Сукупність уявлень, що структурують значення цього слова і словосполучень, створили мовно-когнітивний образ *POHODA*, який співзвучний з культурними стереотипами, презентує життєві пріоритети й цінності.

Дослідження питань національно-культурних особливостей нерідної мови — завдання складне. Втручання в чужоземний простір вимагає особливої обережності й делікатності, тому насамкінець пошлемося на чеського автора: «Чехи люблять спокій <...> Вони вміють бути дуже лояльними, вдячними і навіть глибоко відданими своєму спокою. Кожен, хто від них бажав би лояльності, мав би їм передусім гарантувати спокій».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БМС	— Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Русская фразеология : Историко-этимолог. словарь. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2005. — 926 с.
БРС	— Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь. — М., 1975. — 768 с.
БУС	— Півторак Г. П., Скопченко О. І. Білорусько-український словник / За ред. Г. П. Півторака. — К., 2006. — 723 с.
Грінч.	— Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : В 4 т. — К., 1996. — Т. 3. — 516 с.
Даль	— Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1978. — Т. 3. — 555 с.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т / Редкол.: Мельничук О. С. (гол. ред.) та ін. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.
Мих.	— Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии : Сб. образ. слов и иносказаний : В 2 т. — М., 1994. — Т. 1. — 819 с.
Номис	— Номис М. Українські приказки, прислів'я, і таке інше. — К., 1993. — 765 с.
СДЯ	— Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. : В 10 т. — М., 2000. — Т. 6. — 608 с.
СРЯ	— Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1989. — Вып. 15. — 288 с.
СХР	— Толстой Н. И. Сербско-хорватско-русский словарь. — М., 1970. — 735 с.
СУМ	— Словник української мови : В 11 т. — К., 1975. — Т. 6. — 715 с.
УБР	— Кънева П. Украинско-български речник. — София, 2013. — 542 с.
Фран.	— Франко І. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упоряд. і пояснив Др. І. Франко. — 2-е вид. — Л., 2006. — Т. 1. — 831 с.

- ФСУМ — Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.— К., 1993.— 980 с.
- Čel. — Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. K. Dvořák. — 3-í. vyd.— Praha, 1949 — 922 s.
- ESSČ — Elektronický slovník staré češtiny. — <http://vocabulary.ujc.cas.cz>.
- HFR — Menac A., Fink Arsovski Ž., Venturin R. Hrvatski frazeološki rječnik.— Zagreb, 2014 — 794 s.
- Hol., Lyer — Holub J., Lyer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím.— 2-é. vyd.— Praha, 1968.— 527 s.
- Machek — Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— 627 s.
- MSL — Malý staročeský slovník.— <http://vocabulary.ujc.cas.cz>.
- NS 1 — Nová slova v češtině 1: Slovník neologizmů / Kolektiv autorů pod ved. O. Martincové.— Praha, 1998.— 356 s.
- NS 2 — Nová slova v češtině 2: Slovník neologizmů / Kolektiv autorů pod ved. O. Martincové.— Praha, 2004.— 568 s.
- PSJČ — Příruční slovník jazyka českého : V 9 t.— V Praze, 1935–1957.
- Rejz. — Rejzek J. Český etymologický slovník.— Praha, 2001.— 752 s.
- RHR — Radoslav F. Poljanec, Madatova-Poljanec S. M. Rusko-hrvatski rječnik.— Zagreb, 2002.— 1043 s.
- Sln — Sochová Z., Poštolková B. Co v slovnících nenajdete : Novinky v součas. slovní zásobě.— Praha, 1994.— 204 s.
- SNČ — Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov / J. Hugo (hl. red.).— Praha, 2006.— 413 s.
- SSJČ — Slovník spisovného jazyka českého / Zprac. lexikograf. kolektiv Ústavu pro jazyk český ČSAV pod vedením Boh. Havránka a j.— Praha, 1971.— D. 1–4.
- StěSl — Staročeský slovník.— <http://vocabulary.ujc.cas.cz>.
- syn 2010 — Чеський національний корпус.— <http://ucnk.ff.cuni.cz/>.
- syn 2013pub — Чеський національний корпус.— <http://ucnk.ff.cuni.cz/>.
- TJČ — Tezaurus jazyka českého : Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných / A. Klégr.— Praha, 2007.— 1189 s.

L. I. DANYLENKO

NOMINATIONS OF *WEATHER* IN THE UKRAINIAN AND CZECH LANGUAGES

The article is dedicated to characteristics of lexical units weather in Ukrainian and pohoda in Czech in comparison with other Slavic languages. Origins of meaning of weather in lexicographical sources, common and distinguishing characteristics and their development in discursive practice are studied. New semantic and stylistics connotations of the Czech language unit pohoda are discovered, which has gained the status of the core idea in the modern Czech cultural linguistics.

Keywords: Ukrainian language, Czech language, pohoda semantic field, semantic and stylistics connotations, key ideas of cultural linguistics.

БІЛІНГВІЗМ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОНТОГЕНЕЗУ (авторська інтерпретація)

У статті основна увага фокусується на розкритті нейропсихічного механізму природного білінгвізму: на процесі формування у мозку дитини уявлень і понять та поєднанні їх зі звуковою матерією. Крізь призму цього механізму автор намагається дати відповідь на такі супутні питання, як затримка формування мовлення в дитини-білінгва, складність у оволодінні іноземною мовою в дорослої людини тощо.

Ключові слова: білінгвізм, мислення, мовлення, мова, уявлення, поняття, нейроматерія, нейропсихічний механізм.

Проблема білінгвізму — одна з найважливіших у лінгвістиці, вона є предметом обговорення вже багато років, однак до цього часу не втратила своєї актуальності. Пояснюється це складністю зазначеного явища і передусім його міждисциплінарним характером¹. Можливо, саме через це більшість вітчизняних і російських учених торкається зазвичай лише поверхових аспектів, як-от: визначення білінгвізму, зокрема природного та штучного білінгвізму, соціальних умов його виникнення, проблем розвитку дитини-білінгва та пов'язаних з ними можливих прихованих психічних розладів тощо. На жаль, дуже мало практичних розвідок білінгвізму, наприклад проблеми онтогенезу в умовах білінгвізму, ті ж, які нам зустрілися, зводяться, як правило, до певного кола довільних прикладів і супутніх коментарів до них. Що стосується самої сутності цього явища, зокрема в умовах природного онтогенезу, то, на жаль, у теоретичних джерелах можна натрапити лише на поодинокі фрагментарні судження, які, попри певну проникливість, цілісної картини нейропсихічного механізму цього явища не дають. «Серйозним недоліком сучасних теорій, присвячених засвоєнню природної мови дитиною, — вважає А. Дж. Елліот, — є те, що вони, зазвичай, формуються з думкою про монолінгвальну (як правило, англomовну) дитину»².

У зарубіжному мовознавстві (західноєвропейському та американському) останнім часом спостерігається значне пожвавлення інтересу до проблем білінгвізму, особливо до проблем когнітивного характеру. На це, зокрема, звертає ува-

¹ Черничкина Е. К. Парадигмальность проблемы билингвизма // Актуальные проблемы лингвистики XXI века : Сб. науч. статей по материалам междунар. науч. конф. в ознаменовании 65-летия факультета лингвистики Вят. гос. гуманитар. ун-та.— Киров, 2006.— С. 284–291.

² Elliot A. J. Child Language.— Cambridge, 1981.— P. 173.

гу О. О. Залевська (очільниця Тверської наукової школи психолінгвістики) в загальному огляді проблематики білінгвізму, зробленому 2008 року. «Однією з-поміж вельми популярних проблем, — вказує вона, — є проблема *мозкових механізмів* двомовності», яка зводиться «до трьох основних питань: (а) чи можна пояснити всі мовні феномени з позицій роботи мозку?; (б) які фактори, пов'язані з мозком, спричиняють індивідуальні відмінності в оволодінні другою мовою?; (в) які ділянки мозку обслуговують мову?»³. У цій же статті відзначається, що, незважаючи на досить значну кількість студій, присвячених за останні десятиліття білінгвізму, істотних зрушень у теоретичному осмисленні цієї проблеми поки що не відбулося. До цього часу в багатьох публікаціях усе ще «за промовчанням» приймається концепція вродженої універсальної граматики Н. Хомського. Різним є лише ставлення до неї: від визнання певного ступеня її прийнятності для розв'язання проблем білінгвізму до скепсису щодо її спроможності їх вирішення⁴.

Спробуємо викласти власне бачення сутності білінгвізму, спираючись на запропоновану нами теорію логіко-граматичної динаміки, основні засади якої опубліковані в низці попередніх статей⁵ і яка, на нашу думку, цілком справдилась у з'ясуванні сутності таких складних і багатограних лінгвістичних явищ, як психо- та онтогенез.

Спинимось спочатку на так званому природному білінгвізмі — засвоєнні мов дитиною у двомовній родині, який, на нашу думку, є первісним, а отже, вихідним для розуміння сутності цього явища. З'ясувавши нейропсихічний механізм, що лежить у його основі, можна перейти до розкриття нейропсихічної сутності штучного білінгвізму. Це, як нам видається, саме той шлях, ідучи яким ми зможемо отримати відповідь на цілу низку важливих мовних та методичних питань, наприклад: чому малюку дошкільного віку (від немовляти до п'яти років) засвоєння двох мов одночасно за умов білінгвізму родинного кола дається значно легше, ніж дитині шкільного віку, яка вивчає іноземну мову в школі, не кажучи вже про дорослого; чому в процесі природного засвоєння двох батьківських мов дитина іноді змішує обидві мови; чому діти-білінгви зазвичай починають розмовляти з невеликим запізненням порівняно зі звичайними дітьми тощо. Констатація всіх цих проблем⁶ досить часто зустрічається у спеціальній літературі, однак прийняттого пояснення їх з погляду функціонування мозку, на жаль, до цього часу не існує.

Як саме проникають у мозок немовляти у випадку природного білінгвізму обидві батьківські мови, як саме вони співіснують у мозку, закріплюючись у останньому? Відповідь на це питання ми частково спробували дати в попередній статті, присвяченій онтогенезу⁷, у якій намагалися з'ясувати механізм засвоєння природної мови дитиною, починаючи з перших днів її життя й до засвоєння

³ Залевская А. А. Проблематика двуязычия в зарубежных публикациях последних лет: обзор // *Вопр. психолінгвістики*. — М., 2008. — № 7. — С. 114.

⁴ Там же; Müller S. *Grammatical theory : From Transformational Grammar to constraint-based approaches* (Textbooks in Language Sciences 1). — Berlin, 2015. — P. 448–450.

⁵ Жаборюк О. А. Проблема психогенезу крізь призму теорії логіко-граматичної динаміки // *Мовознавство*. — 2009. — № 6. — С. 3–14; Жаборюк О. А. Сутність проблеми онтогенезу (домовленнєвий та ранній мовленнєвий періоди): авторська інтерпретація // *Мовознавство*. — 2014. — № 5. — С. 57–70.

⁶ Перелік питань, які можуть виникати стосовно білінгвізму, згаданими випадками, звичайно, не вичерпується.

⁷ Жаборюк О. А. Сутність проблеми онтогенезу... — С. 57–70.

нею синтаксичних структур і формування понять, що відбувається, як показують спостереження, у три-, п'ятирічному віці.

Головними постулатами запропонованої нами теорії логіко-граматичної динаміки⁸ є такі: взаємовідношення між предикативністю та предикацією (основними формами мислення), мовленням і власне мовою (формами мови), з одного боку, та відповідне взаємовідношення між першими й останніми, — з другого.

Первісною формою мислення є, на нашу думку, предикативність. Ця форма мислення притаманна людині одвічно — від *homo erectus*. З цією ж формою мислення народжується й дитина. Предикативність співвідноситься з психікою людини в широкому розумінні цього терміна. Це світосприйняття на рівні уявлень. Визначальними рисами предикативності є інтегральність, дифузність, неясність. Саме вона притаманна дитині від народження. Предикація зародилася в надрах предикативності та в процесі поступальної еволюції виокремилася в самостійну форму мислення (сталось це приблизно 30–40 тисяч років тому). Поява цієї форми мислення знаменує собою появу розумної людини: *homo sapiens*. Ця форма мислення відзначається дискретністю, структурованістю, ясністю. В онтогенезі вона відповідає формі мислення дорослої людини.

Важливо, що, породивши якісно нову форму мислення — предикацію, предикативність нікуди не шезла, вона органічно співіснує в мозку сучасної людини з предикацією. Більше того, обидві форми мислення перетікають одна в одну, утворюючи симбіотичні ментальні структури. Підтвердженням цього є зовнішні вияви цих форм мислення у мові та мовленні.

Відповідною до предикативності первісною формою природної мови було мовлення. Мова ж як більш-менш чітко структуроване явище розвинулася в процесі психогенезу саме з мовлення. Знання певної мови, вільне володіння нею з погляду онтогенезу є ознакою дорослої людини, тоді як мовлення — дитини.

Однак форми мислення та мови не лише співвідносяться між собою, вони ще й взаємодіють між собою. В основі цієї взаємодії лежать два фактори.

Фактор перший полягає в тому, що, з одного боку, мислення прагне до поєднання з матерією, щоб забезпечити собі матеріальну можливість вираження, з другого, — до розриву з нею, адже позбавившись її, мислення набуває легкості та гнучкості. Обидві сили — «до / та від матерії» — діють у процесі цієї взаємодії одночасно. Відрив мислення від матерії та паралельне поєднання з останньою зумовлені таким глобальним фізичним законом, як циклічність процесів матеріального світу. За влучним висловом Дж. Ейтчінсон, світом порядкує «коесо змін, яке перебуває у вічному русі (*the ever-whirling wheel of change*)».

Другий фактор є похідним від першого, він визначає безперервний дисбаланс між мовою та мисленням: мислення випереджає мову в розвитку, спонукаючи останню не лише до інновацій у лексичному складі, але й до певних системних зрушень, зокрема в граматиці. Прикладом останніх може слугувати утворення пасивного стану в низці індоєвропейських мов⁹.

Спираючись на викладені вище принципи, спробуємо детальніше описати процес природного паралельного засвоєння двох мов немовлям-білінгвом у середовищі різномовних батьків.

⁸ Жаборюк О. А. Проблема психогенезу крізь призму теорії логіко-граматичної динаміки.— С. 5–6.

⁹ Жаборюк О. А. Категорія стану в генезі та функціонуванні. Германно-слов'янські паралелі // Зап. з романо-герман. філології.— О., 2008.— Вип. 20.— С. 33–39.

Перш ніж безпосередньо перейти до з'ясування цього процесу, викладемо деякі вихідні тези. Перша засаднича теза полягає в тому, що природний білінгвізм є різновидом онтогенезу, а тому розглядатимемо його в межах останнього.

Особливістю онтогенезу, на відміну від психогенезу, є те, що визначальну роль у ньому відіграють не зорові сигнали, як у випадку психогенезу, а звукові — мовлення, яке супроводжує всі циклічні процеси догляду за немовлям з перших днів його народження. Провідна роль мовлення пов'язана з тим, що звукова матерія значно важча за світлову, а отже, потужніша¹⁰. Діючи на слух дитини, вона підсилює сприйняття нею інших сигналів, які надходять у її мозок з навколишнього середовища, зокрема другого за важливістю — зорового. Такі характеристики мовлення, як ритмічність, чітке інтонаційне оформлення та дискретність, допомагають дитині виділити з навколишнього середовища найголовніше та зосередитись на ньому. Не менш важливим є й те, що до дитини вустами дорослого «промовляють» об'єкти, які її оточують, зокрема неживі, їх озвучує (називає) мовець-посередник у процесі спілкування з малям.

У результаті циклічної дії одного й того самого комплексу зовнішніх сигналів на чолі зі звуковим у мозку дитини, образно кажучи, «намулюються» певні «мозолі» («синці»), а насправді — формуються алгоритми нейронних процесів із супроводом хімічної реакції. Ці алгоритми з плином часу набувають сталості і починають у мозку власне, самостійне, існування — стають асоціативними «образами» певної ситуації буття. Утворення цих більш-менш сталих уявлень означає перший (початковий) відрив мислення (абстракцію) від загального масиву органічної матерії, у якій воно первісно було розчинене. Оскільки звуковий сигнал у процесі формування алгоритмів переважає, саме слуховий «образ» є домінуючим у «синці». Він є єдиним «образом», який супроводжує інші чуттєві аспекти «синця» — зорові, тактильні, нюхові тощо, зводить їх до однієї загальної, звукової, площини, так би мовити, вбирає їх у себе, створюючи цим самим підґрунтя для засвоєння дитиною природної мови. Тобто він є «містком», який поєднує дитину з навколишнім середовищем і мовцем, а надалі — зі світом та усією мовною спільнотою. Не випадково глухі від народження діти не в змозі оволодіти мовою природним шляхом, без застосування технічних пристроїв.

Отже, дитині, на відміну від первісної людини, не треба спеціально шукати засобів для вираження предметів і явищ. Вони з самого початку проникають у неї, укорінюючись у мозку, через звукову оболонку тієї чи іншої природної мови¹¹. Це, на нашу думку, є однією із засадничих рис, якою онтогенез відрізняється від психогенезу: в онтогенезі дитина отримує вже готовий продукт для засвоєння — природну мову, тоді як у психогенезі мови як такої на самому початку ще не існує — існують лише передумови для її становлення.

Процес відриву мислення від матерії супроводжується, як відомо, прагненням мислення до поєднання з останньою. Природа завбачливо подбала

¹⁰ Звук визначається у фізиці як хвилеподібний рух тугого (пружного) середовища (повітря, води тощо) (див.: *Малая советская энциклопедия.* — 3-е изд. — М., 1959. — Т. 3. — С. 1057). Світлова хвиля — це різновид електромагнітного поля, істотну роль у якому відіграють такі властивості, як непереривчастість та переривчастість (Там же. — 1960. — Т. 8. — С. 838, 839).

¹¹ У процесі психогенезу людству знадобився чималий відрізок часу на пошуки адекватних засобів спілкування. Спочатку це була мова жестів у супроводі вигуків, і лише значно пізніше первісна людина врешті-решт зупинилася на звуковій мові. Пошуки тривали сотні і сотні тисяч років, дитина ж позбавлена цього болісного і довготривалого процесу. «Озвучений» світ, як готовий продукт у формі мови, входить у її голівку від дорослого.

про можливість вирішення і цього завдання. Це набута багатовіковою практикою вроджена здатність м'язів мовленнєвого апарату дитини (губ, язичка тощо) скорочуватися під дією зовнішніх звукових сигналів мовлення. Ця здатність — наслідок довготривалого процесу мовленнєвої практики людства. Спостереження свідчать, що ці скорочення, особливо на початковому етапі, не обов'язково озвучуються. Скорочуючись, м'язи своєю чергою посиляють сигнали моторики в мозок, де відбувається їх автоматична синхронізація (звіряння) зі слуховим компонентом «синця» — результатом дії звукового сигналу на слух дитини. Суттю цієї синхронізації є перші спроби поєднання звукової матерії з мисленням: дитина намагається озвучити (зматеріалізувати) «синець», а точніше — слуховий «образ», відкладений у її мозку. Це є свідченням того, що дитина вже на перших порах свого життя готується до промовляння — спочатку певних звуків, складів, а потім, під кінець однорічного віку, — і слів.

Ще раз наголошуємо, що відрив мислення від загального масиву церебральної матерії, як і об'єднання ментального слухового «образу» зі звуковим, відбувається поступово — шар за шаром. На самому початку як ментальний «образ», так і його звуковий відповідник, який виходить з вуст дитини, мають ще дифузний характер.

Ментальний «образ», протоуявлення («сканований» мозком зріз певної ситуації в голові дитини), ще не диференційований. Це — на початковому етапі — розмита, нечітка «озвучена чуттєва картинка». Зоровою домінантою в ній у перші місяці життя дитини вочевидь виступає мовець (мама, тато), у супроводі деяких інших чуттєвих «образів», найхарактерніших для мовця, — тактильного, нюхового, слухового (звук кроків, тембр голосу) тощо. Слуховою ж домінантою, що об'єднує всі інші компоненти ментального «образу», є наголошений голосний — найяскравіший звук у фразі мовця, адресованій дитині.

Звукова ж оболонка, у яку дитина намагається «одягти» відповідний ментальний слуховий «образ», — це також на самому початку лише голосний звук — відгомін того голосного, що лежить в основі слухового «образу». Перші відтворені дитиною звуки, як показують спостереження, теж досить нечіткі, розмиті.

Зауважимо, що процес поєднання ментального «образу» (мислення) зі звуковим матеріальним відповідником (звуковою матерією) цілком узгоджений із законами діалектики, зокрема такими діалектичними єдностями, як єдність абстрактного і конкретного (ментального «образу» з конкретним звуком) та загального й індивідуального (слуховий «образ» як підґрунтя для формування мовних навичок з мовленням дитини) відповідно.

Як зазначалося, факт обов'язкової наявності слухового компонента в комплексі різномірних чуттєвих «образів», як і багаторазове відтворення останнього в мозку дитини, — усе це створює передумови до поступового злиття інших чуттєвих компонентів зі слуховим і зрештою до можливості заміни їх останнім. Це виявляється, зокрема, у впізнаванні немовлям певного предмета чи процесу за назвою. У перші місяці життя, почувши слова «мама», «тато», «баба», «їстоньки», дитина посміхається, радісно дригає ручками та ніжками. Піврічна ж дитина може вже на прохання не просто вказати пальчиком, де є «мама», «тато», «баба» або ж якась інша особа чи предмет, у цьому віці вона вже й промовляє ці слова. Упізнавання слів може спостерігатися й у тварин, зокрема в собак, які при називанні певного слова здогадуються, про що йде мова, реагуючи відповідним чином.

Попри сталий асоціативний характер — стале «прив'язування» до певної ситуації буття, «синці» (ментальні «образи», алгоритмічні комплекси нейропроцесів) не залишаються незайманими, а зазнають поступальних змін. Ці зміни у

структурі «синця» відбуваються пошарово. Мислення відшаровується від органічної матерії пласт за пластом, одночасно поєднуючись при цьому — також пошарово — зі звуковою матерією. Особливо чітко це простежується в домовленевий період розвитку дитини, коли кожен місяць, а то й тиждень, життя новонародженого додає нових рис у його розвитку, зокрема в мовленні ¹².

Ззовні процес розумового розвитку дитини виявляється в набутті нею здатності диференціювати предмети й осіб — вона починає впізнавати їх.

Зсередини цей процес відбувається так: «синці» ще більше «поглиблюються», інакше кажучи, алгоритми нейропроцесів набувають ще більшої самостійності, уточнюються, відшліфовуються. Як наслідок, збагачується новими звуковими та просодичними характеристиками і слуховий «образ». Асоціативний зв'язок між комплексом фонових чуттєвих компонентів «синця» і його слуховим компонентом, з одного боку, та «синцем» і його матеріальною звуковою оболонкою, з другого, стає все тіснішим. Свідченням цього є зростаюча здатність дитини відтворювати на позначення певної ситуації все більше звукових компонентів фрази з дорослої мови. Спостерігається розширення в мовленні дитини діапазону звуків — спочатку голосних, потім приголосних, а зрештою — і складів. Звуковий ланцюжок на позначення фрази стає не просто довшим, а й щоразу чіткішим, що робить його до певної міри зрозумілим дорослому. Кінцевим пунктом у цьому домовленевому ланцюжку є виникнення перших голофрастичних слів так званої дитячої мови: появу одно- та двоскладових артикулем ¹³.

При цьому, як свідчать спостереження за малятами, їхньою поведінкою, удосконалення ментального «образу» значно випереджає його повноцінне звукове оформлення у вустах дитини. Діти починають розуміти швидше і краще, ніж говорити. Пояснюється це, на нашу думку, блискавичною швидкістю, легкістю мисленнєвих процесів, не обтяжених матерією, порівняно з повільністю, важкістю руху самої матерії ¹⁴ — органів мовлення дитини, ще не пристосованих до вимови звуків певної мови.

З'ясувавши основні принципи онтогенезу, спробуємо окреслити в загальних рисах процеси, які відбуваються з немовлям у ситуації білінгвізму.

Особливістю білінгвізму є те, що у двомовних батьків циклічні процеси навколишнього середовища (а це, скоріше за все, маніпуляції догляду за немовлям) супроводжуються не одним і тим самим звуковим рядом, як звичайно, а двома, кожний з яких зі своїми специфічними звуками, інтонацією, властивими певній мові. Результатом цього є формування «синців» (алгоритмів нейропроцесів) не з одним слуховим компонентом, як у одномовної дитини, а з двома. При цьому базове чуттєве уявлення (з певними нюансами, залежно від мовця) залишається тим самим.

¹² Жаборюк О. А. Сутність проблеми онтогенезу... — С. 61–63.

¹³ Там же.

¹⁴ З власного досвіду знаємо, що думка випереджає її озвучення: людина думає швидше, ніж говорить, хоча думає вона в межах певної мови, з її допомогою. Останнє можливе, на наш погляд, завдяки тому, що будь-яка природна мова має, крім формальної (звукової) оболонки, ще й власне мисленнєве підґрунтя: власну сітку «синців» зі сталим прив'язуванням (через слуховий компонент «синця») до звукової матерії певної мови. (А тому ще не озвучена думка має зазвичай досить неясний, «мерехтливий» характер: вона зводиться, по суті, до одного чи двох ключових слів у супроводі певних зорових образів). Це, однак, не виключає того, що в більшості природних мов завдяки універсальності навколишнього світу «синці» хоч і не ідентичні, проте певною мірою збігаються. Це уможливило розуміння та спілкування різних народів між собою, переклад з однієї мови на іншу, засвоєння іноземної мови.

У ситуації, що найбільше наближена до реального життя, маніпуляції догляду за малям можуть бути поділені між батьками (мама годує, сповиває, тато вкладає спати, заколисує тощо). Як наслідок, у дитини крім «синців» описаного типу можуть формуватися й «синці», слуховий компонент яких формується на базі тієї мови, що є рідною для виконавця певної операції. Оскільки, як свідчить практика життя, ці операції подекуди виконуються й другою стороною, не можна виключити також і впливу іншої мови на формування «синця». У результаті маємо «синець» з домінуючим слуховим «образом» однієї мови та допоміжним, фоновим, слуховим «образом» іншої.

У такий спосіб у дитини-білінгва формується не одна, а дві «артикулеми» (два «протослова»), складниками яких є *одне базисне уявлення* з двома слуховими компонентами (матір чи / та батько) та *дві*, відповідно до останніх, *звуків оболонки*. Отже, як бачимо, мисленнєве підґрунтя артикулеми в білінгва — уявлення — має складнішу структуру, ніж у одномовної дитини. Як і за умови звичайного онтогенезу, обидві звукові оболонки поступово закріплюються за уявленням і стають формальними репрезентантами останнього, при цьому в асоціації не лише з певною ситуацією, а й з такими належними до неї референтами-перемикачами, як певний мовець — батько чи матір. Таким чином, діти в описаному вище випадку засвоюють не дві мови, як вважає більшість учених, а «єдину мовну систему, із внеском з обох мов, які дитина мусить вивчити»¹⁵, а точніше — одну змішану мову. Наша гіпотеза підтверджується й останніми інструментальними неврологічними дослідженнями двомовності, результати яких прямо вказують на те, що ділянки мозку, які відповідають за мовну компетенцію і мовлення, у монологічного та білінгва одні й ті самі. «Перевага бути білінгвом, — вказує, зокрема, О. П. Джоунс з колективом співавторів, — досягається за рахунок більшої експлуатації тих ділянок мозку, що обслуговують породження мовлення у монологічному»¹⁶. Ще одним доказом того, що мову обслуговують одні й ті самі ділянки мозку, є те, що під час говоріння однією з двох мов активуються обидві мови, перетинаючись між собою та впливаючи одна на одну¹⁷.

Цілком зрозуміло, що з огляду на складність «синців» (як рівномірних — з двома рівноправними слуховими «образами», так і нерівномірних — з базовим та фоновим слуховими «образами») процес подальшого поширеного розвитку «синця», його «поглиблення», відбувається в умовах білінгвізму дещо повільніше, ніж у звичайному випадку онтогенезу, адже асоціативних зв'язків між слуховими та іншими базовими чуттєвими «образами» формується не один, як зазвичай, а два. Ясна річ, що для закріплення цих зв'язків потрібно трохи більше часу, ніж у випадку одного асоціативного зв'язку.

Так само уповільнено в умовах білінгвізму відбувається і поширене озвучення відповідних пластів «синця» (їх поєднання з матерією), адже звукових рядів, які має засвоїти і вимовити дитина, не один, як звичайно, а два, тим більше що взагалі сам процес озвучення певного уявлення (його пластів) дітям дається досить важко, а дітям-білінгвам тим паче. Діти, як свідчить практика,

¹⁵ Elliot A. J. Op. cit.— P. 174; Коровушкин П. В. Лексикон билингвального ребенка в условиях современного освоения русского и английского языков в моноэтнической семье : Дисс. канд. филол. наук.— Череповец, 2014.— С. 113.

¹⁶ Jones O. P., Green D. W. et al. Picture Naming and Reading Aloud // Cerebral Cortex.— 2012.— Vol. 22 (4).— P. 892.

¹⁷ Bialystok E., Craik F. I. M. Cognitive Control and Lexical Access in Younger and Older Bilinguals Journal of Experimental Psychology // American Psychological Association Learning, Memory, and Cognition.— 2008.— Vol. 34. N 4.— P. 860.

важко засвоюють вимову певних звуків, особливо деяких приголосних, і без своєчасної допомоги дорослих на все життя можуть залишитися з дефектами мовлення. Досить болісним є й зв'язання звукового ланцюжка, який намагається вимовити дитина, з відповідним слуховим «образом», діти не завжди можуть упоратися з цим завданням. Свідченням цього є хоча б те, що навіть наприкінці другого року життя далеко не всі діти можуть правильно промовляти довгі, кількаскладові слова, не вдаючись до скорочень чи перекручень. Усе це, власне, і пояснює затримку мовленнєвої компетенції в дітей-білінгвів порівняно зі звичайними одномовними дітьми. Цей факт неодноразово згадується в працях, присвячених білінгвізму, хоча пояснень цьому явищу вчені не дають¹⁸. При цьому процес формування уявлень («синців») у білінгва, хоч і дещо уповільнений, усе ж значно випереджає в часі засвоєння ним вимови звуків, тобто, як і у звичайної дитини, розумовий розвиток дитини-білінгва випереджає розвиток у нього мовлення.

Однак відстань між розумовим та мовленнєвим розвитком у білінгва значно більша, ніж у його одномовних однолітків. Дитина-білінгв до двох, а іноді й до двох з половиною років, добре розуміючи все, що хоче від неї дорослий, реагуючи адекватно на його слова і команди, говорити зв'язно ще не може: промовляє лише окремі слова (іноді фрази) тією чи іншою мовою. Дещо менший вокабулярний запас та певні труднощі з його використанням в обох мовах (перемикання з однієї мови на іншу) зберігаються протягом життя і є також характерними для дорослих білінгвів¹⁹.

У той же час дещо уповільнений розвиток мовлення компенсується певною мірою ефективнішим розумовим розвитком порівняно зі звичайними дітьми. З огляду на структурну складність «синців» (ментальних «образів»), густішу асоціативну сітку дітям-білінгвам доводиться проходити складніший шлях розумового розвитку, наслідком чого є вищий рівень їхніх інтелектуальних здібностей порівняно з одномовними однолітками. Це сприятливо позначається на навчанні у школі: вони часто вчаться краще, ніж звичайні діти. Цей факт неодноразово відзначали психологи та лінгвісти, однак, як і у випадку з уповільненим розвитком мовлення, без жодних пояснень.

Процес засвоєння дитиною-білінгвом лексичного шару мови є характерним і для граматичних структур. Не вдаючись у деталі (процес засвоєння граматики було досить докладно описано в попередній публікації²⁰), спинимось на ньому лише оглядово.

У своїй активній фазі процес засвоєння граматичних структур, так само як і лексики, відбувається з певною затримкою, хоча пасивно він починається значно раніше — ще в домовленнєвий період. Як уже зазначалося, одну й ту саму ситуацію догляду за малям супроводжують фрази батьківською та / чи материнською мовами, а тому граматичні структури, як і лексичний матеріал, теж засвоюються у два ряди — з батьківської та / чи материнської рідної мови.

На самому початку онтогенезу фрази дорослої мови сприймаються дитиною як одне слово, свідченням чого є їх інтегральне озвучення — за допомогою слів-речень «дитячої мови» (голофраз). Дещо пізніше (п'ятий-шостий місяці) дити-

¹⁸ Bialystok E., Craik F. I. M. Cognitive and Linguistic Processing in the Bilingual Mind // Current Directions in Psychological Science. — York University, 2010. — Vol. 19. N 1. — P. 22.

¹⁹ Бабина С. П. Детский билингвизм как педагогическая проблема // Вестн. Томск. гос. пед. ун-та : Сер. «Гуманитарные науки (филология)». — 2007. — Вып. 4. — С. 115; Bialystok E., Craik F. I. M. Cognitive and Linguistic Processing in the Bilingual Mind... — P. 22.

²⁰ Жаборок О. А. Сутність проблеми онтогенезу... — С. 57–70.

на вже починає поволі усвідомлювати диференційовану структуру фрази (синтаксичної структури), що виявляється в подвоєнні одного й того самого слова «дитячої мови» (*гав-гав, бу-бух*), сформованого на базі однієї з двох мов. На восьмому-дев'ятому місяці в дитячому мовленні спостерігається поєднання двох різних «дитячих» слів з відповідною підстановкою. При цьому задіяними можуть бути як одна, так і дві мови. Це вже свідчить про певне оволодіння основами синтаксису.

Особливістю засвоєння граматики, на відміну від лексики, є те, що значна частина граматичних явищ (побудов) за глибинною структурою — лінгвістичні універсали. Це означає, що більшість граматичних структур у різних мовах, принаймні в мовах індоєвропейської сім'ї, на рівні мислення мало чим відрізняються одна від одної, що значною мірою нівелює труднощі сприйняття їх дитиною-білінгвом. Ще одним фактором, який сприяє швидкому й ефективному засвоєнню граматичних моделей, є їх обмежена кількість. А тому граматика (ментальні граматичні моделі) засвоюється дитиною-білінгвом значно легше, ніж лексичний матеріал. Деяко складнішим є засвоєння специфіки їх мовленевого оформлення тією чи іншою мовою. Цей етап діти проходять значно пізніше, коли в них «відкривається» зв'язне мовлення (приблизно у дво-, трирічному віці), але внаслідок кількісної обмеженості та багаторазової повторюваності мовні засоби (граматичні і моделі, флексії, порядок слів тощо) також досить легко засвоюються. Як саме та в якій послідовності це відбувається, залежить від конкретної дитини і специфіки умов спілкування, прийнятих у тій чи іншій двомовній родині.

Таким чином, можна твердити, що в результаті процесу білінгвального онтогенезу в мозку дитини формується сітка «синців» (первинна сітка уявлень) та моделей взаємозв'язків між ними з тісно прив'язаними до них парами звукових відповідників з обох мов. Функціонування цієї сітки в дитини прямо залежить від співрозмовника, який виконує роль перемикача мови. Усвідомлення особи мовця активує осередки ментальної сітки в мозку дитини, пов'язані з мовцем, і дитина автоматично обирає саме ту мову, яка є рідною для партнера по діалогу. Попри це дитина може вставляти у свої висловлювання слова іншої мови. Пояснюється це тим, що в окремих випадках слово однієї мови для дитини є базовим, а слово другої — фоновим²¹, тому вона без вагань обирає саме те слово, яке є для неї більш звичним та зручним у цій ситуації. Іноді дитина не лише вставляє у висловлювання лексичні одиниці з другої рідної мови, вона може також поєднувати в одному слові лексичну основу однієї мови з афіксами другої. Цей феномен учені називають «змішаним мовленням»²². Він характерний для дитини віком від трьох до п'яти років.

Дослідники відзначають, що «змішане мовлення» виявляється також у нездатності дитини диференціювати фонематичні структури, а тому на ранніх етапах он-

²¹ Вибір дитиною лексичних одиниць певної мови прямо залежить і від структури сформованих у неї уявлень — «синців». «Синці» з двома рівноправними слуховими компонентами генерують у дитини і рівноправне подвійне озвучення двома мовами. Це робить вибір дитини довільним, і вона в цьому випадку орієнтується виключно на мовця-співрозмовника. «Синці» ж з одним базовим та другим фоновим слуховими компонентами генерують відповідно основне, базове та фонове озвучення. Перше слово є звичнішим, зручнішим для дитини-білінгва, друге — okazіональним. У випадку активації «синців» другого типу дитина, що цілком природно, віддає перевагу в мовленні лексичним одиницям тієї мови, які є для неї більш звичними, зручними в цій ситуації.

²² Бабина С. П. Детский билингвизм как педагогическая проблема. — С. 116.

тогенезу, особливо за схожості мов, таких як, наприклад, англійська та німецька, іноді буває навіть важко визначити, якою мовою послуговується дитина ²³.

Описаний вище шар первісного уявлення і його звукових відповідників (замінників) сягає безпосередньо органічної матерії мозку і є набагато природнішим і міцнішим. Це, власне, пояснює багато цікавих фактів, пов'язаних з білінгвізмом, зокрема те, що дитина-білінгв сприймає обидві мови як рідні, особливо в перші роки життя. Далі, якщо одна з мов під впливом обставин стає більш функціональною, дитина все одно впродовж життя зберігає в пам'яті знання другої батьківської мови, якого цілком достатньо для того, щоб розуміти її та підтримувати розмову на побутові теми. Наявність на глибинному рівні початкового шару зв'язку мислення у формі уявлень з двома звуковими оболонками пояснює і такі на перший погляд дивовижні факти з царини медицини, як повне відновлення після перенесеного інсульту (коми, травми тощо) забутої рідної мови за одночасного забуття мови, якою людина послуговувалася все своє життя. У спеціальній літературі це має назву «стертя» пам'яті. Таких фактів чимало, пояснюються вони, на нашу думку, руйнуванням звукової сітки другої мови, унаслідок чого сітка першої (рідної) мови, яка залишається незайманою, знову бере на себе місію засобу комунікації.

Розглянемо, що саме відбувається при штучному білінгвізмі, під яким ми розуміємо оволодіння другою іноземною мовою в школі чи вищі.

Відомо, що в шести-, семирічному віці, коли дитина йде до школи, вона вже настільки вільно володіє рідною мовою, що може не лише нею спілкуватися, а й отримувати за допомогою неї знання. Саме в цей період (у деяких випадках дещо пізніше — у 10–12 років) у шкільну програму вводиться друга іноземна мова, а іноді й дві.

Як же відбувається процес засвоєння мозком дитини другої, чужорідної, мови, чому цей процес іде, порівняно з природним білінгвізмом, значно важче, довше і на порядок, якщо не більше, менш продуктивно? Ці питання, як відомо, є предметом дискусій серед учених різних профілів (педагогів, психолінгвістів, психіатрів, медиків та ін.) уже досить давно, однак, очевидно, унаслідок своєї складності, вони ще не зняті з порядку денного жодної з названих дисциплін. Спробуємо дати своє пояснення цьому явищу.

Після досягнення дитиною шкільного віку в її мозку формується сітка більш-менш розвинених понять ²⁴ з добре закріпленою за ними сіткою звукових відповідників рідної мови. Удосконалюється також алгоритм взаємозв'язку понять між собою в межах зазначеної сітки. Особливістю понять, на відміну від уявлень, є те, що вони є результатом кількарязового відриву мислення вже не від органічної, як у випадку уявлень, а від звукової матерії. При цьому кожний новий виток мислення (відрив його від попередньої звукової оболонки та поєднання з черговим звуковим шаром матерії) супроводжується збільшенням обсягу поняття та звуженням (стисненням) змісту останнього. Унаслідок цих процесів мислення набуває лабільності, і дитина вже в змозі вільно оперувати сукупністю понять, що виявляється в логічній зв'язності її мовлення.

Таким чином, спостерігаємо все більше укорінення в мозку дитини специфіки рідної мови, її лексико-граматичного апарату, що у випадку штучного білінгвізму стає певною перепорою на шляху засвоєння іноземної мови. При

²³ Elliot A. J. Op. cit.— P. 174.

²⁴ У період початкового засвоєння мови (домовленнєвий період та перші роки життя) для дитини характерною формою мислення є уявлення.

вивченні ще однієї мови відбувається насильницьке вторгнення в мозок дитини нового слухового «образу» та штучне прив'язування його до вже наявних у мозку понять. Основними засобами вторгнення є багаторазове повторення іноземного слова та переклад його рідною мовою. Зрозуміло, що зв'язок між новим слуховим компонентом і усталеним поняттям, сформованим на базі рідної мови, є дуже крихким, нетривким. Більше того, мозок дитини підсвідомо відкидає його як чужорідне та за відсутності комунікативної потреби. Не випадково викладачі іноземних мов, крім перекладу лексичної одиниці, інтуїтивно вдаються ще до такого досить потужного методу, як наочність — для підсилення впливу на мозок звукового сигналу ще й зоровим. Завдяки цим та іншим методам, а найголовніше — багаторазовому повторенню одного й того самого лексичного та граматичного матеріалу в штучно створених умовах комунікації їм усе ж вдається протягом кількох років «наросити» в мозку учня нову сітку слухових відповідників поняттям рідної мови. Оскільки ця сітка є штучно нав'язаною і, як наслідок, досить нетривкою, дитина, яка вивчає іноземну мову в школі, не завжди спроможна в разі потреби застосувати її в умовах справжньої комунікації. Цим можна пояснити те, що дитина губиться, забуває необхідні слова. На нашу думку, на перших порах це цілком природно. Дещо легше дається дітям озвучення слухових «образів», адже мовленнєвий апарат дитини в шкільному віці вже до цього підготовлений. Недоліки ж у вимові, як правило, є наслідком поганої вимови вчителів як у діти наслідують.

До зазначених труднощів додається ще й те, що звукова сітка іноземної мови, штучно прив'язана до понять рідної мови, не завжди повною мірою відповідає поняттям останньої. Це приводить до лексико-граматичної інтерференції, що пояснюється штучними умовами вивчення іноземної мови. Ці недоліки усуваються в природній комунікації з носіями мови, а найкраще — під час перебування в країні, мова якої вивчається. Літні школи іноземних мов, які організовують у різних країнах світу, стали вже звичною практикою. Практикується це і в школах і вишах України.

Важливим, на нашу думку, є також той факт, що чим дорослішою стає дитина, тим міцнішає її зв'язок з рідною мовою, тим глибше укорінюється вона в її мозку. Це у свою чергу ще більше утруднює засвоєння другої мови, з чим, власне, і стикаються викладачі та їхні учні (студенти) на практиці. Факт зростання з віком труднощів у засвоєнні другої мови є незаперечним²⁵. Що стосується людей похилого віку, які намагаються вивчити іноземну мову, то фактор несприйняття її ними, пов'язаний з глибоким укоріненням рідної мови, підсилюється ще й віковою стагнацією мозку, що виявляється в погіршенні слуху, зору і голови — пам'яті. Не випадково людей за 60 не завжди охоче приймають на курси іноземних мов.

Таким чином, за умов штучного білінгвізму в мозку людини утворюються дві звукові «сітки», які є відповідниками понять рідної мови. Перша сітка є природною, вона утворилася в умовах природного онтогенезу, друга — штучною. Перша є основним засобом комунікації людини, друга ж використовується лише в разі потреби.

Особливостями штучного білінгвізму є, по-перше, те, що шлях іноземної мови до мозку людини йде поза формуванням поняття, а не в тісному взаємозв'язку

²⁵ Цейтлин С. Н. Грамматические ошибки в освоении русского языка как первого и как второго. Освоение морфологии, детский билингвизм, вид, падеж, словообразовательные и формообразовательные инновации // *Вопр. психолингвистики*. — 2009. — № 9. — С. 43.

з останнім, що є природним. Додаткова звукова оболонка штучно «прикріплюється» до вже сформованого поняття рідної мови. По-друге, шлях укорінення іноземної мови має зворотний напрям: від озвучення до поняття, а не від поняття до озвучення, як це відбувається у процесі засвоєння рідної мови. Отже, механізм засвоєння двох мов в умовах природного білінгвізму докорінно відрізняється від засвоєння іноземної мови в умовах штучного білінгвізму. У першому випадку обидві мови засвоюються як засіб комунікації, що є запорукою успіху природного білінгвізму. У другому ж — ані рідна, ані іноземна мови не є засобом комунікації. Рідна мова слугує інструментом засвоєння іноземної, тоді як остання — об'єктом засвоєння (на зразок предметів навчання — фізики, хімії, історії тощо). Ясна річ, що в останньому випадку нейропсихічний механізм, який лежить в основі засвоєння іноземної мови, є іншим — подібним до того, який лежить в основі засвоєння людиною знань. Це питання потребує додаткового осмислення і може стати темою окремої публікації.

При зміні постійного місця проживання людини на країну мови, що вивчається, відбувається не лише закріплення звукової «сітки» цієї мови за поняттями рідної, а й видозмінюються самі поняття — вони певним чином корегуються відповідно до мови, яка замінила рідну. Наслідком цього є те, що з плином часу явища інтерференції зменшуються. Інакше кажучи, іноземна мова поступово починає витісняти рідну на всіх рівнях: лексико-граматичному, фонетичному і ментальному. У результаті з'являється так зване змішане мовлення, яке фіксується в природному білінгвізмі. Спілкуючись рідною мовою, іммігранти все частіше вставляють у мовлення іноземні слова, забуваючи рідні. Яскравим прикладом цього є мова канадців українського походження й російськомовних євреїв США та Ізраїлю, змішана мова яких є предметом не лише наукових розвідок, а й анекдотів і жартів. При повному відриві від діаспори іноземна мова може цілком витіснити рідну.

(Одеса)

О. А. ZHABORIUK

BILINGUALISM VIEWED THROUGH THE PRISM OF ONTOGENESIS (the author's interpretation)

The article focuses on the disclosure of the neuro- psychical mechanism of natural bilingualism on the process of the formation in the brain of a child images and concepts, as well as the process of joining them to the sound matter. Through the prism of this mechanism the author also makes an attempt to explain such attendant problems as the problem of detaining of speech habits in a bilingual child, difficulties in acquisition of a foreign language by a grown up.

Key words: bilingualism, thought, language, speech, image, neuro-matter, neuro-psychical mechanism.

Багамольнікова Н. А.

ТАПАНІМІЯ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ: СТРУКТУРНА-СЕМАНТИЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА. Манаграфія.

Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008.— 242 с.

Дослідження історії певної території було б неповним без вивчення місцевого топонімікону, адже власні географічні назви — це своєрідні територіальні мовні знаки, відбиті в пам'яті століть. Саме тому системне вивчення топонімії конкретного ареалу на рівні синхронії і діакронії дає змогу не тільки з'ясувати фонетичну і морфемну будову, словотвірну структуру регіональних гідронімів, ойконімів, мікротопонімів тощо, встановити мотивацію їхніх твірних основ, а й простежити вплив позамовних чинників, історичних і географічних, на формування місцевих топонімів. Отже, збір, систематизація, мовознавчий аналіз власних географічних назв кожного терену — необхідна передумова для того, щоб не лише докладніше пізнати мову свого народу, а й глибше проникнути в історію території його проживання. Схожі міркування, очевидно, спонукали білоруського мовознавця Н. О. Богомольнікову дослідити становлення в часі й просторі топонімікону рідної Гомельщини — давно заселеного регіону в межах східнополіського ареалу. Результати своєї роботи вона виклала в цікавій і змістовній книзі «Топонімія Гомельщини: структурно-семантична характеристика».

Рецензована монографія складається зі вступу, 7 розділів, загальних висновків, списку опрацьованої літератури і 5 додатків. У вступі стисло окреслено предмет дослідження топоніміки та її завдання, схарактеризовано різні топонімні класи (гідроніми, ойконіми, урбаноніми тощо), поділ на які зумовлений географічною специфікою позначуваного об'єкта; наголошено на обов'язковості врахування даних місцевої історії, географії, етнографії, археології в процесі вивчення регіональної топонімії; визначено об'єкт — власні назви поселень і міських топооб'єктів Гомельщини (2637 ойконімів і 3835 урбанонімів) і предмет дослідження — структурно-семантична характеристика відповідних топонімів.

У першому розділі «Лексико-семантична характеристика топонімооснов ойконімів Гомельщини» (на наш погляд, у слові «топонімооснов» компонент **топо-** зайвий, адже зрозуміло й без нього, що йдеться про твірні основи чітко визначеного топонімного класу — ойконімів) проаналізовано стан дослідження білоруської топонімії в контексті відомих праць із цієї проблематики (праці В. А. Жучкевича, В. М. Лемтюгової, періодичні збірники наукових праць «Беларуская анамастыка»). Окремо згадано про довідкові (неетимологічні) лексикографічні видання на зразок «Назвы населеных пунктаў Гомельскай вобласцей» Я. Н. Рапановича, «Айканімія Гомельшчыны» Н. О. Богомольнікової і А. А. Станкевич, а також нормативний довідник «Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь» (вийшли друком випуски про ойконімію Мінської, Гродненської і Гомельської областей) та ін. Звернуто увагу на попередні спроби лінгвістичного аналізу ойконімії Гомельщини (Е. К. Бірило, Р. М. Козлова, Г. В. Кузьменко). Перший розділ містить 4 підрозділи, присвячені аналізу 1) відепелятивних утворень; 2) відонімних похідних (один з найпродуктивніших дериваційних типів у місцевій топонімній системі, у складі якого виокремлено відантропонімії (*Барічоўка, Дударавы*; розглянуто також і меморіальні назви, як-от: *Кіраў, Луначарск* та ін., похідні від прізвищ відомих радянських і партійних діячів), відгідронімні (*Віць, Іпуць, Рэчыца*), відетнонімні (*Ляхавец, Мазуры, Чэхі*), відойконімні (*Глініцкі < Глініца, Луцкі < Луки*) деривати, утворення від інших онімних класів — хоронімів, ідеонімів); 3) топонімооснов у складних і складених ойконімах (*Залессе, Стары Мост* й ін.); 4) гіпотетичних назв. Назва 4-го підрозділу, на нашу думку, неточно характеризує його зміст. Її варто скоригувати, наприклад, так: *назви з гіпотетичною мотивацією* (ідеться про етимологічно неоднозначні топоніми). Дослідниця виділяє 123 такі топо-

німи. Однак для деяких з них мотивацію твірної основи можна визначити напевно, докладніше проаналізувавши структуру цих назв. Так, семантику основи ойконіма *Ацірки* авторка мотивує ознакою 'бідний' (с. 57). На наш погляд, цю назву можна розглядати як дериват з основою *ацір-*, оформленою суфіксом *-ка* > *-кы*. Морфему *ацір-* етимологізуємо в системі спорідненої апеллятивної лексики на зразок: бр. діал. *аціра* 'дрібна солома', 'дрібно перетерте сіно', 'сміття', *аціры* 'дрібна солома, що лишилася після обмолочення хліба', рос. діал. *отира* 'полова', 'м'яка перетерта солома' < псл. **obtir-* (ЕССЯ¹ 30, 181). Ойконім *Куракі* Н. О. Богомольникова виводить від п. *kurz* 'пил' на тій підставі, що в цьому поселенні з 1816 р. переважно проживали поляки (с. 59–60). Поза увагою дослідниці, однак, лишилася етимологія В. А. Жучкевича, який обґрунтовано пов'язував цю назву з антропонімом *Курако* (Жучкевич, 190).

Дуже важливий другий розділ «Перейменування і структурні зміни в ойконімії Гомельщини». Він подає цілісну картину формування ойконімікону досліджуваного регіону. Як відомо, чимало сучасних назв поселень на східнослов'янських теренах не відбивають їхньої давньої історії внаслідок перейменування. З цього приводу Н. О. Богомольникова зазначає, що процес перейменування ойконімів Білорусі можна умовно поділити на два періоди: до 1917 р. і після 1917 р. Прикметно, що в післяжовтневу добу в Білорусі, як, до речі, і в Україні, з'явилося багато назв з ідеологічною конотацією, а також меморіальних ойконімів — на честь місцевих і союзних керівників компартії, героїв громадянської і Великої вітчизняної воєни тощо. Крім перейменованих назв поселень, у цьому розділі розглянуто ойконіми, у структурі яких упродовж періоду їх побутування відбулися певні зміни (фонетичні, морфологічні), наприклад: с. *Загорани* (до 1847 р.) — тепер *Загорыны*, с. *Бярозавічы* (кін. XVII — поч. XVIII ст.) — тепер *Беразнякі*.

Авторка докладно описує тематичні групи перейменованих ойконімів, пропонує свою класифікацію (лексико-семантичну) цих назв: 1) назви, утворені від лексем із релігійною семантикою (кол. *Папоўка* — суч. *Леніна*, кол. *Свято* — суч. *Кірава*, кол. *Манастыр* — суч. *Саснавец*); 2) назви з так званими немилозвучними основами (кол. *Сырнік* — суч. *Антоніў*, кол. *Качай-Балота* — суч. *Рассвет*, кол. *Гараваха* — суч. *Першамай*); 3) назви, основи яких пов'язані з історичними подіями (кол. *Гарадок* — суч. *Вінаградаўка*, *Стары Фольварок* — *Пабеднае*). Зауважимо, однак, що ойконіми, наведені в третій групі, не вказують

на певні історичні події. У зв'язку з цим назва ойконіми, основи яких мотивовані історичними подіями не зовсім вдала, оскільки не вказує на мотивацію семантики основ цих ойконімів. Можливо, цю групу варто було б назвати *ойконіми, мотивовані лексичними архаїзмами (історизмами)*; 4) відетнонімні назви (*Ляхавіцы, Мазуры, Чэхі*). До відетнонімних ойконімів безпідставно, вважаємо, віднесено назви нп *Радамля / Радомля*, р. *Славечна*, які Н. О. Богомольникова пов'язує з етнічними назвами *радимичі* і *слов'яни* (с. 67). Ці назви мають інші етимони: *Радамля* < *Радомля* — дериват з індивідуально-присвійним суфіксом **-їь* від антропоніма *Радомь* (Шульгач, 2008, 238); *Славечна* < *Словечна* < псл. **slovętjъna* — ад'єктивна форма від архаїчної йотованої дієприкметникової основи **slovętj-*, спорідненої із **slovęt-* < **slovę*, **sluti* (Трубачев, 150; Карпенко, 182); 5) меморіальні назви (на честь відомих осіб — переважно радянських (комуністичних) діячів: кол. *Сямёнаўка* — суч. *Калініна*, кол. *Мухаеды* — суч. *Кірава*); 6) назви, перейменовані з інших причин (кол. *Данілаў Рог* — суч. *Чырвоны Рог*, кол. *Дзюрдзеў* — суч. *Камсамольск*, кол. *Быкі* — суч. *Знамя*). Впадає у вічі ідеологічна конотація семантики основ більшості ойконімів цієї групи. З огляду на це її (групу) можна було б назвати *ідеологічно марковані ойконіми*.

У третьому розділі «Структурно-граматична характеристика ойконімів Гомельщини» схарактеризовано назви за їхньою будовою — прості (однослівні), складні й складені (словосполучення), описано їхні дериваційні моделі (лексико-семантичні і морфолого-синтаксичні утворення). Окремо розглянуто безафіксні (*Абакумы, Броды*) й афіксальні назви поселень (*Бярозкі, Валосавічы*), ойконіми-ад'єктиви (*Альховая, Брыльва, Чапчын*), складні (*Краснаполле, Буда-Кашалёва*) та складені (*Вострая Карма, Новыя Луки*) назви.

Четвертий розділ «Лексико-семантичні типи мотивації гідронімів Гомельщини» присвячено лінгвістичному аналізу назв малих об'єктів у межах сіл і міст (вулиць, завулків, площ тощо). Досліджувані годоніми описано в межах двох лексико-семантичних груп: 1) назви відомісного походження (від антропонімів, ойконімів, урбанонімів, ідеонімів, гідронімів, хоронімів, ергонімів); 2) назви відапеллятивного походження (твірні основи — лексеми різних тематичних груп: транспорт, географічні терміни, лексеми, що вказують на місцезнаходження, час виникнення, місцеві флору, фауну).

У п'ятому розділі «Структурно-семантичний аналіз годонімів Гомельщини» проаналізовано морфемну будову і словотвірну структуру годонімів Гомельщини на син-

¹ Список скорочень див. у кінці рецензії.

хронному рівні, запропоновано їх класифікацію: 1) однослівні утворення — а) годоніми-прикметники; б) годоніми-іменники; в) годоніми-числівники; 2) складені (переважно дво- і трикомпонентні утворення) годоніми — а) генитивні утворення, у структурі яких опорна лексема (власна або загальна назва) виражена формою Р. відм. одн. чи мн.; б) кваліфікаційні годоніми (складені утворення у формі Н. відм. одн. чи мн.); в) назви-орієнтири.

У шостому розділі «Варіантність у топонімії» основну увагу звернуто на проблему варіантності регіональних топонімів, зокрема гідронімів і ойконімів Гомельщини. Топонімічними варіантами дослідниця слушно називає різні модифікації тієї самої назви — фонетичні, акцентуаційні, орфографічні, словотвірні, що різняться окремими звуками, наголошенням, афіксами, орфограмами. Схарактеризовано варіанти: фонетичні (*Васільеўка* — *Васіллеўка*, *Мікулінск* — *Нікулінск*), виникнення яких зумовлене особливостями місцевої вимови; акцентуаційні (*Галенкі* — *Галénкі*); морфологічні (*Кляпін* — *Кляпіна*, *Селішча* — *Селішчы*), словотвірні (*Слабада* — *Слабадскі*, *Кривая Хвоя* — *Кривая Хвоіна*); орфографічні (*Жэлонь* — *Жалонь*, *Майсееўка* — *Майсееўка*), спричинені правописними розбіжностями в різних виданнях; варіанти, зумовлені особливостями перекладу з білоруської мови на російську й навпаки (*Перамога* — *Победа*, *Красны Багатыр* — *Чырвоны Багатыр*); комбіновані топонімічні варіанти (структурні різновиди того самого топоніма, що відрізняються сферою вживання (офіційна — неофіційна): *Пятрова* — *Пятроўка*, *Усохі* — *Усох* — *Усоха*). Окрему увагу приділено паралельним назвам топооб'єктів, які відбивають різні типи мотивації оніма і функціонують у різних сферах — офіційній і неофіційній, наприклад: ойконім *Алексічы* — місц. *Алешнікы*, гідронім *Кора* — місц. *Панская Канава*.

У вступній частині до сьомого розділу «Парадигматичні і синтагматичні зв'язки топонімів» Н. О. Богомольникова слушно зазначає, що онімна лексика, як частина словника кожної мови, обов'язково підпорядковується мовним законам. Спостереження над структурою і функціонуванням власних назв дає підстави виокремлювати різні парадигматичні і синтагматичні зв'язки в системі цієї лексики. Щодо парадигматичних, то найяскравіше виявляються словотвірні зв'язки пропріативів. Найбільші дериваційні можливості демонструють відантропонімі ойконіми. Авторка акцентує увагу на характеристиці різних відойконімічних дериватів, зокрема ад'єктонімів і катойконімів, аналізує напрацювання білоруських ономастів у цій сфері (праці З. М. Заїки, В. М. Генкіна, Я. Н. Рапа-

новича та ін.). Дослідниця розглядає також мовні й позамовні чинники, що впливають на продуктивність творення відтопонімічних прикметників і катойконімів. У цьому контексті постає проблема творення ад'єктонімів від так званих штучних топонімів, що виникли в радянські часи, пов'язана з труднощами деривації і нормування таких похідних, наприклад: *Вазражденне* < *вазражденскі*, *Надзея* < *надзейскі* тощо. На підставі аналізу наведених фактів Н. О. Богомольникова доходить умотивованого висновку, що, перш ніж назвати конкретний географічний об'єкт, потрібно обмірковувати, наскільки його назва та похідні від неї оніми підпорядковуватимуться мовним законам. У цьому розділі схарактеризовано й інші відойконімічні деривати — гідроніми (с. *Грыдні* — болото *Грыдзенская*), антропоніми (*Брагінец*, *Жлобінскі*, *Мазырчук*), а також відгідронімічні похідні (антропоніми, мікрогідроніми, ойконіми), відетнонімічні утворення.

Синтагматичні зв'язки, за словами авторки, менш показові, порівняно з парадигматичними, для системи онімною лексики, проте їх можна простежити як на синхронному, так і на діахронному рівнях, пор., наприклад, описові звороти, відзначені в писемних пам'ятках, на зразок *Олехно Зинонович з Горниці* чи прийменниково-іменникові конструкції топонімічного класу (дво-, три-, чотирикомпонентні) *Пад Лясок*, *Чыстыя Лужы*, *На Сухім Дубе*, *Гало на Нідзейчах* та ін.

У висновках узагальнено результати лінгвістичного аналізу ойконімів і годонімів Гомельщини. На підставі докладної лексико-семантичної характеристики двох основних груп топонімів — відапелативних і відонімічних виокремлено 16 ойконімічних і 12 урбанонімічних підгруп. Відонімічні ойконіми дослідниця аргументовано диференціює на 7 груп, сформованих на основі різних власних назв (антропонімів, гідронімів, етнонімів, ойконімів та ін.). Комплексний аналіз регіонального топонімікону дав змогу Н. О. Богомольниковій спостерегти певні особливості в структурі й функціонуванні місцевих топонімів, зокрема: 1) твірною основою для переважної більшості аналізованих годонімів слугують прикметники; 2) досліджені ойконіми мають різні варіанти; 3) у топоніміконі Гомельщини — регіоні, розташованому на українсько-російському порубіжжі, не засвідчено утворень із суфіксом *-ішкі* (*-ышкі*), що сформувалися під впливом литовської мови й сконцентровані на межі з Литвою. Аналітичну частину дослідження доповнюють 5 додатків, які унаочнюють представлені в монографії матеріали: додаток А (список варіантних ойконімів Гомельщини), додаток Б (список перейменованих назв поселень Гомельщини), додаток В (список назв населених пунктів

Гомельщини, у яких відбулися структурні зміни), додатки Г і Д (списки населених пунктів Гомельської області, мешканців яких відселено через аварію на ЧАЕС).

Окремі наші зауваження стосуються передусім аналізу структури конкретних топонімів і характеристики мотивації (словотвірної і семантичної) їхніх твірних основ.

1. Ойконім *Язвін* дослідниця пов'язує з географічним апелятивом *яз*, *ез* 'місце на болоті, яке не замерзає' (с. 14). З цього пояснення незрозуміло, однак, як із *яз* постало *Язвін*, інакше кажучи, не проаналізовано морфемної і словотвірної структури ойконіма *Язвін*. Можливі дві версії етимологізування назви *Язвін*: 1) структурно видозмінена форма від **Язвіна* (< бр. діал. *язвіна* 'нора', 'не зовсім заросле староріччя', 'багниста течія річки'; Яшкін, 2009); 2) посесив із суфіксом *-ін* від антропоніма **Язва* (пор. споріднене рос. прізвище *Язвин*; Унбегаун, 160); назва *Вільча* < діал. *вільчык* 'верх, вершина чогось' (с. 16). Таке пояснення сумнівне насамперед з погляду словотвірної структури, оскільки йдеться про ойконім *Вільча*, а не *Вільчык*. В. А. Жучкевич, зокрема, аналізував цю назву у зв'язку із суфіксально ускладненням апелятивом *вілы* 'розгалуження', пор., наприклад, *вильчицы* 'жителі місцевості, де розгалужується дорога' (Жучкевич, 51); ойконім *Кели* < мансійського *кел* 'болото' (с. 14). У цій версії не враховано етимологічних ресурсів слов'янської апелятивної та онімної лексики. Так, Р. М. Козлова аналізує назву *Кели* в системі споріднених назв на зразок ойконімів бр. *Кель*, *Новая Кель*, *Старая Кель* у Мінській обл., рос. *Кель* у Нижньоновгородській обл., ст.-ч. *Kel*, убачаючи в їхній основі місцеві континуанти псл. **кълъ* (пор. бр. діал. *кел* 'ікло' ~ 'виступ, підвищення'; Казлова, 6–7).

2. Ойконіми *Калінічы*, *Баравічы*, *Чамярысы*, *Бабовічы*, *Жытанежсжа*, *Жытоўле*, *Чамышалъ* віднесено до розряду відапелятивних утворень, мотивованих назвами рослин (с. 11–12). Зв'язок цих ойконімів із флоролексемами *каліна*, *бор*, *боб*, *чамярыца*, *жыта*, *чамуш* (с. 11–12), на наш погляд, випадковий. Лінгвістичний аналіз структури ойконімів *Баравічы*, *Бабовічы*, *Калінічы* свідчить, що це так звані множинні форми, мотивовані патронімами **Баравіч*, **Бабовіч*, **Калініч* (пор., наприклад, прізвища укр. *Борович* (Редько, 1, 90), бр. *Бабовіч*, рос. *Бобович*, похідне *Калиничев* (< *Калинич*); Бірыла, 56, 173). Ойконіми *Жытанежсжа* і *Жытоўле* безпосередньо не пов'язані з апелятивом *жито*, на що вказує їхня словотвірна структура. Ці назви належать до архаїчних утворень з індивідуально-присвійним суфіксом **-їь* від антропонімів **Житонегь* і **Житовь* (пор. спорідне рос. *Житов*; Чучка, 189) із за-

кономірними фонетичними змінами *-гј- > -ж-*, *-вј- > -вл'-*. Назва с. *Чамышалъ* має паралель в українському топоніміконі — гідронім *Чамышель* (у бас. Тетерева). О. М. Трубаčov аргументовано пояснював цей ойконім як дериват з індивідуально-присвійним суфіксом **-їь* від композита **Чамысль* (Трубаčov, 205). Малоімовірне тлумачення ойконіма *Чамярысы* у зв'язку з апелятивом *чамярыца* 'назва рослини'. Назва цього поселення виникла внаслідок плуралізації (так звані родові, або відродинні назви) антропоніма *Чамярыс* (Бірыла, 445), похідного від метатезної форми етноніма *чараміс*, пор. ще споріднені власні особові назви: укр. *Черемис* (Редько, 2, 1162), похідне рос. *Черемисов* (Унбегаун, 113).

3. Назви сс. *Плесавічы*, *Чернічы* Н. О. Богомольникова розглядає в групі ойконімів, твірні основи яких характеризують різні форми місцевого рельєфу (с. 16–17). З погляду структури — це відпатронімі похідні, мотивовані антропонімами із суфіксом *-ич*, пор., наприклад, споріднені власні особові назви: ст.-п. *Czarnic* (1497 р.), п. *Plesowicz* (Rymut, I, 109; II, 250). Із аналогічних структурно-дериваційних міркувань ойконім *Шыічы* не слід виводити від анатомічного терміна *шыя* (С. 20). *Шыічы* — форма множини від патроніма *Шыіч*, пор. бр. прізвище *Шыіч* (Бірыла, 494).

4. Структурно-семантичний зв'язок основ ойконімів *Комаровічы* і *Коупень* із зоонаменами *камар*, *коўпіца*, на якому наполягає авторка (с. 20), малоімовірний. Назва *Комаровічы* < патроніма *Комаровіч* (пор. бр. прізвище *Камаровіч*; Бірыла, 175). Щодо ойконіма *Коупень*, то його ареал не обмежений лише білоруською територією. Ця назва має відповідники в польському топоніміконі — ойконіми *Kiełpień*, похідний *Kiełpieniec*. Р. М. Козлова етимологізує ці назви в гнізді лексики псл. **кълр-* із семантикою кривизни, вигину (на позначення специфічних форм рельєфу; Казлова, 35).

5. Ойконіми *Госцівель*, *Дарагінъ*, *Скартынъ* Н. О. Богомольникова кваліфікує як назви, основи яких указують на характер і поведінку мешканців цих поселень (с. 21–22). У назвах *Госцівель*, *Дарагінъ* дослідниця пояснює лише перші компоненти *гост-* і *дорог-*, незважаючи на цілісну структуру цих ойконімів. Основу назви *Скартынъ* вона мотивує ознакою 'скупі, жадібні люди', не обґрунтовуючи такого пояснення. Проте основи наведених назв не вказують ні на характер, ні на поведінку людей, які проживають у цих поселеннях, тому що: 1) *Госцівель* — це вторинна форма до *Госцівль* < *Гостивль* (вставне *е* у важковимовній групі *-вл-*, пор. схоже явище в ойконімі *Гостомель* < *Гостомль* < *Гостомь*) — дериват з архаїч-

ним присвійним суфіксом *-jъ від антропоніма *Гостивъ (< гостивъ (< гость + -ив-) або ж від гіпокористика давньослов'янського композита Гостивой); 2) Дарагінъ — органічний складник онімного ряду на зразок: рос. Дорогинино — ойконім, Дорогининъ — антропонім, Дорогинь — назва поселень, укр. Дорогиничі — ойконіми, серб. Draginje — ойконім, п. Droginia — ойконім, ст.-ч. Draginici — назва поселення, що сягають псл. *Dorgunъ (Шульгач, 2003, 72); 3) Скартынъ < псл. *skȕrtynъ < багатозначної основи *skȕrt- (Козлова, 139).

6. Назву Будацін авторка розглядає в групі ойконімів, основи яких мотивовані ознаками, що характеризують матеріальну культуру поселенців (с. 25). Словотвірна структура цього ойконіма (посесив із суфіксом -ін), а також наявність споріднених утворень за межами Білорусі (пор., наприклад, давній слов'янський антропонім Будята, на базі якого утворилися ойконіми: укр. Будятичі, співвідносно ч. Budětice; Шульгач, 2001, 19) уможливають його тлумачення як відантропонімного деривата, а не як похідного від апелятива буда.

Викладені вище зауваження часткові, стосуються структурно-семантичного аналізу окремих назв, а не монографії загалом. Уважаємо, що їх (зауваження) можна буде врахувати під час перевидання рецензованої праці. Дослідження Н. О. Богомольникової «Топонімія Гомельщини: структурно-семантична характеристика» цікаве і важливе для розуміння мовних та позамовних чинників формування регіональної топонімії. Ця праця, безперечно, стане в пригоді як ономастам, так й іншим зацікавленим читачам.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бірыла — Бірыла М. В. Беларуская антрапнімія. 2 : Прозвіц, утвораны ад апелятыўнай лексікі. — Мінск, 1969. — 505 с.
- Жучкевич — Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. — Мінск, 1974. — 447 с.
- Казлова — Казлова Р. М. Славянская гидранімія. Праславянскі фонд. — Гомель, 2003. — Т. 3. — 361 с.
- Козлова — Козлова Р. М. Структура праславянського слова : Праслав. слово в генетическом гнезде. — Гомель, 1997. — 412 с.
- Карпенко — Карпенко О. П. Гідронімікон Центрального Полісся. — К., 2003. — 317 с.
- Редько — Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ : В 2 т. — Л., 2007. — Т. 1. — 721 с.; Т. 2. — 1441 с.
- Трубацев — Трубацев О. Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — 289 с.
- Унбегаун — Унбегаун Б. О. Русские фамилии / Пер. с англ. Л. В. Куркиной, В. П. Нерознака, Е. Р. Сквайрс. — М., 1989. — 443 с.
- Чучка — Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців : Історико-етимолог. словник. — Ужгород, 2011. — 429 с.
- Шульгач 2001 — Шульгач В. П. Ойконімія Волині : Етимолог. словник-довідник. — К., 2001. — 189 с.
- Шульгач 2003 — Шульгач В. П. К реконструкции праславянского лексического фонда: производные на *-уль (на основе ономастического материала «Новгородских писцовых книг») // Студії з ономастики та етимології. 2003 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2003. — С. 69–89.
- Шульгач 2008 — Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії. — К., 2008. — Ч. 1. — 413 с.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубацева, А. Ф. Журавлева. — М., 1974–2014. — Вып. 1–39.
- Яшкін — Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы : Тапаграфія. Гідралогія. — Мінск, 1971. — 256 с.
- Rymut — Rymut K. Nazwiska polaków : Słownik historyczno-etymologiczny — Kraków, 1999–2001. — Т. 1–2.

С. ВЕРБИЧ

Козлова Т. О.

ІКОНІЧНІСТЬ У ЛЕКСИЦІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАМОВИ

Запоріжжя : Кругозір, 2015.— 640 с.

Монографія Т. О. Козлової присвячена дослідженню ізоморфізму форми й змісту знаків. Питання іконічності мають давню традицію вивчення у філософії, семіотиці та мовознавстві. Сьогодні усвідомлення багатогранності «натуральних» форм, у яких зберігається елемент схожості зі змістом, логічно привело до встановлення нових векторів розвитку теорії іконічності, її інтеграції в різні мовознавчі парадигми і напрями, поєднання лінгвосеміотики з традиційними та новітніми галузями мовознавства. Останнім часом особливо уважно вивчають вияви іконічності на різних мовних рівнях. Проте, як це цілком справедливо відзначено у вступі до монографії, практично всі наукові праці, що стосуються проблематики мовної іконічності, мають описовий характер і зводяться до систематизації емпіричних спостережень над конкретним матеріалом сучасних мов.

На думку автора праці, очевидними будуть переваги поєднання лінгвосеміотичного, когнітивного й типологічного аспектів у подальшій розробці теорії іконічності та з'ясуванні вмотивованих формально-змістових зв'язків у системі значної діахронічної глибини — індоєвропейській прамові. Методологічний симбіоз дозволяє розглянути особливості утворення іконічних знаків, з'ясувати механізми взаємодії мовного та ментального простору, встановити, як когнітивні процеси впливають на іконічне кодування, зумовлюють вербальну експлікацію концептів.

Такий підхід видається цілком виправданим, а тому й досить перспективним. Через реалізацію надбань етимологічних і компаративних досліджень Т. О. Козлова висвітлює «природність» історично старшої системи, специфіку використання іконічного способу вербалізації архаїчних концептів.

Показово, що дослідження, з одного боку, загалом ґрунтуються на досвіді й здобутках лінгвістики, а з другого, — демонструє результати власних оригінальних розвідок авторки, що свідчить про плідність та перспективи досягнень вітчизняної школи історичного і типологічного мовознавства, на формування та успішне функціонування якої вплинули праці В. В. Левицького з фоносемантики, етимології, історії мови та В. М. Манакіна — в галузі зіставної лексикології.

Перший розділ монографії «Теорія іконічності: історія і сучасність» містить огляд підходів до інтерпретації іконічності і стис-

лу характеристику її виявів на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях. Дослідниця пропонує відмінне від усталеного тлумачення іконічності і розуміє її ширше як універсальну властивість мови й тенденцію до прозорого і зрозумілого для комунікантів узгодження між вербальним кодом і тим, що він кодує.

Унікаючи хрестоматійної демонстрації формально-змістової вмотивованості, Т. О. Козлова не лише наводить оригінальні приклади актуалізації квантитативного й суцесивного принципів, а також принципу дистантності, а й доповнює їх ще одним — принципом інверсивності, згідно з яким, шляхом порушення вихідного (нейтрального) порядку слідування складників у формі знака кодується протилежність змісту.

Особливу увагу приділено іконічності в історично ранніх формах комунікації — дитячому мовленні, а також контактних і жестових мовах (с. 150-174). У результаті аналізу деяких особливостей цих систем спілкування авторка робить висновок щодо «важливої інструментальної функції іконічності, яка полягає в полегшенні оволодіння правилами створення й застосування системи абстрактного (символічного) коду на пізніших етапах розвитку семіотичних систем» (с. 431).

Обґрунтованим є також твердження авторки про універсальність лінгвальної маніфестації іконічності — не тільки через те, що ці вияви помітні на всіх мовних рівнях і в різних мовах, а й тому, що імітативні моделі подібні, а їх уживаність у візуально-жестових та вербальних системах комунікації варіюється залежно від актуальності експлікації змісту та типологічних можливостей конкретної мови. Із цим авторка пов'язує градуальний характер мовної іконічності та індекс ідеофонічності тієї чи тієї мови.

Другий розділ книжки «Структура слова в індоєвропейській прамові» дає уявлення про базисні одиниці плану вираження та плану змісту архаїчних етимонів. Вдало зіставляючи наукові погляди вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, Т. О. Козлова переконує у вірогідності класичної концепції фонетичного інвентарю прамови, з'ясовує особливості фонетичної синтагматики праіндоєвропейських коренів та аналізує синкретизм їх значень. Ураховуючи той факт, що досліджується гіпотетична версія індоєвропейської прамови, яка не має фіксації в писем-

них пам'яток, а є узагальненням результатів зіставлення дочірніх систем та реконструктивних процедур, авторка виходить за межі індоєвропейської мовної сім'ї і знаходить формальні та змістові аналогії у мовній емпірії типологічно різних та генетично віддалених від індоєвропейської систем.

На основі проведеного аналізу дослідниця стверджує, що архаїчні базисні концепти відображають екологічну залежність мовців, їхню орієнтованість на закріплення інформації здебільшого про зовнішній світ людини та реалії, доступні для чуттєвого сприйняття. Ці концепти співвідносні з конкретними, хоча й узагальненими, синкретичними, часто дифузними поняттями, і вимагають такого кодування, яке б якомога прозоріше втілювало салієнтну інгерентну ознаку або комбінацію ознак позначуваних явищ.

Спираючись на такі висновки, авторка переходить до третього розділу монографії «Роль іконічності у формуванні праїндоєвропейських етимонів та їх рефлексакції», де вона декларує актуальність для праїндоєвропейської системи формально-змістових фігур, що утворюються відповідністю між матеріальною оболонкою мовного знака та його внутрішнім наповненням. Чітко представлено вмотивованість варіювання початкової та прикінцевої ланок архаїчних коренів, кількісного аблаута, метатеми й редуплікації, доведено прозору іконічність асиметричної структури праїндоєвропейських коренів.

З огляду на наукову новизну та пов'язану з нею теоретичну значущість праці наголошено, що в ній уперше здійснено спробу пояснити чинники й механізми мовних змін, яких зазнала система значної діяхронічної глибини. Переконаливо доведено вмотивованість формальних (фонетичних) ізоглос кентум і сатем зсувами у когніції комунікантів і, як наслідок, семантичними трансформаціями в лексичі. Дослідниця цілком слушно зазначає, що «окремі історичні зміни, зокрема, фонетичні, спрямовані творчою активністю мовців. Вони не відбуваються спонтанно чи внаслідок мовних контактів, не налаштовані на спрощення вимови й економію мовних зусиль, а пов'язані з процесами пізнання й «натуралістичного» відтворення дійсності вербальними засобами» (с. 438).

Варто наголосити, що поряд із багатоплавною і по-справжньому новим баченням

наукових проблем, неабияку цінність становить емпіричний матеріал дослідження, який відібрано з різнопланових джерел: етимологічних баз даних, історичних, глумачних і двомовних словників, текстів історичних і сучасних творів. До аналізу залучаються факти з-понад двохсот мов та їх історичних варіантів, що охоплюють усі групи індоєвропейської сім'ї, до яких належать сучасні і мертві мови. Наводяться приклади з контактних мов (піджини, креоли) і мов, які належать до різних макросімей (америндські, австралійські, африканські, кавказькі, папуаські, алтайські, фінно-угорські, семіто-хамітські мови) або є ізольованими. Вивчення фактів з різних таксономічних угруповань забезпечує не тільки панорамність здобутків, а й їх об'єктивність, незалежність від генетичного, типологічного чи ареального параметрів.

Не менш вагомим є ілюстративний матеріал праці. Її текст містить систематизацію результатів дослідницької роботи, унаочнену в численних рисунках, таблицях, фрагментах лінгвістичних атласів. Книжку прикрашають кольорові фотографії, зроблені автором під час польових досліджень. Оформлення обкладинки і внутрішньої частини монографії викликає естетичне задоволення від цього видання, яке має всі атрибути фундаментального, завершеного і витриманого в єдиному логічному реєстрі інтелектуального продукту.

Безсумнівно, рецензована монографія істотно доповнює все, що вже написано про мовну іконічність і дає можливість розглянути це явище крізь призму еволюціоністики. Проте, як і будь-яке дослідження, праця Т. О. Козлової залишає простір для подальших розвідок, спрямованих на ще глибше і різнобічніше вивчення особливостей продовження первісних коренів, втрати і збереження синкретсемії архетипів у просторово-темпоральній безперервності індоєвропейської лінгвокультурної традиції.

Монографія Т. О. Козлової належить до категорії тих праць, що є необхідними для вирішення цілої низки питань сучасної лінгвосеміотики, загального мовознавства та історичної лінгвістики. Ця книжка стане в нагоді не лише фахівцям, а й усім, хто цікавиться питаннями еволюції мови і культури.

А. ПРИХОДЬКО
(Запоріжжя)

Вакуленко М. О.

УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ: КОМПЛЕКСНИЙ
ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Івано-Франківськ : Фоліант. — 2015. — 361 с.

Термінологічні дослідження завжди актуальні і традиційно викликають значний інтерес. Рецензована монографія М. О. Вакуленка втілює комплексний науковий підхід до вивчення, уживання і творення українських термінів, що ґрунтується на узагальненому використанні методів мовознавчих і природничих наук.

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми вивчення та створення національної терміносистеми, а також окреслено методу дослідження.

У першій частині — «Теоретичні та методологічні засади термінології» розкриваються поняття терміна і термінології, загальні тенденції розвитку сучасних терміносистем, основні лексико-семантичні відношення в термінолексиконі (полісемія, омонімія, паронімія, синонімія), національна та інтернаціональна тенденції поповнення сучасного термінофонду тощо.

На основі аналізу наявних тлумачень терміна автор запропонував таку дефініцію: «Термін (від грец. *τέρμα* 'кінець, межа') — це одиниця лексичного рівня (слово або словосполучення), яка позначає певне поняття у відповідній галузі людської діяльності, утворює функціонально-тематичний клас галузевих лексик і є органічним (системним чи позасистемним) елементом термінологічного фонду». Таке розуміння терміна узагальнює попередні уявлення про нього і більшою мірою відповідає його природі.

Аналізуючи публікації вітчизняних і зарубіжних фахівців, М. О. Вакуленко дає власну оцінку різним підходам до вивчення фундаментальних чинників формування термінології як багатоаспектної науки. На його думку, статистичний метод дослідження мовних явищ полягає лише у фіксації наявних мовних конструкцій, а тому слугує необхідно, але недостатньою умовою наукової обґрунтованості. Аналітичний метод передбачає визначення правильності досліджуваного явища. Автор слушно наголошує, що комплексне застосування статистичного й аналітичного методів, які взаємно доповнюють один одного, ураховує природні особливості об'єктів дослідження термінології зокрема та мовознавчої науки в цілому. Ця доступна для широкого загалу дослідників і водночас ефективна методика спрямовує процеси термінотворення і терміновжи-

вання в наукове русло. Така інтеграція статистичного та аналітичного методів підтвердила науковий статус термінології як повноцінної науки про виникнення та функціонування термінів. Це дало змогу авторові глибоко дослідити процеси, що відбуваються в еволюції терміносистем: явищ полісемії, омонімії, паронімії та синонімії, специфіку взаємодії національного й інтернаціонального, а також виробити рекомендації для перекладу та належного вживання фахових термінів.

У процесі розрізнення явищ омонімії й полісемії, переконує М. О. Вакуленко, необхідно звертати увагу насамперед на наявність будь-яких семантичних кореляцій у словах і в разі їхньої відсутності звертатися до етимології, визначаючи походження відповідних одиниць. За відсутності спільного етимона лексеми можна кваліфікувати як омонімічні; усі інші випадки доцільно розглядати як полісемію.

У другій частині рецензованої праці — «Семантичні, граматичні та фонетичні проблеми кодифікації українських термінів» досліджено проблему іншомовних запозичень, проаналізовано семантико-стилістичні особливості використання паронімів і псевдосинонімів у фаховій мові, сформульовано науковий підхід до термінологічного вживання віддіслівних іменників і дієприкметникових форм активного стану в українській науковій мові, окреслено можливості та перспективи національного словотворення в термінології; досліджено основні поняття фонетики і фонології, а також особливості сучасного розпізнавання мовлення, розглянуто властивості нелінійності та неінваріантності елементів мовлення, викладено інваріантно-акустичний аналіз мовлення, знайдено акустичні характеристики й інваріанти українських і англійських звуків, досліджено особливості й ефекти міжзвукової взаємодії.

Наукова новизна рецензованої праці полягає також у запропонованому автором інваріантно-акустичному методі дослідження звуків мовлення, згідно з яким інваріантом кожного звука мовлення може бути лише відносна величина, зумовлена трубним резонансом, а саме — відношення між частотами його формант. На основі цього методу встановлено інваріантні акустичні характеристики звуків української та англійської мов, які,

на переконання М. О. Вакуленка, дають змогу відділити залежні від мовця параметри від незалежних (інваріантних), що має важливе значення не тільки для фонетичних досліджень українського та іншомовного термінолексикону, а й для практичного застосування в новітніх системах розпізнавання мовлення.

У третій частині — «Особливості застосування орфографічних норм у науковій лексикографії та шляхи вдосконалення сучасного правопису» розглянуто проблеми стратегії сучасного правопису й досліджено правописні аспекти наукової термінології і термінографії. Це, зокрема, проблематика вживання термінологічної й загальної лексики в контексті відмінювання, написання складених прикметників, позначення мети й напрямку руху, наголошування трискладових іменників із префіксом за-, позначення моментів часу, особливості адаптації іншомовних термінів до українського правопису, функціонування української мови в міжнародному спілкуванні.

Заслугує схвалення запропонована М. О. Вакуленком науково обґрунтована транслітераційна система української латиниці з практичним додатком до неї — комп'ютерною програмою «Українська латиниця» (доповненою російською та білоруською частинами), на яку Державне агентство України з авторських і суміжних прав видало Свідчення № 21. Цю систему схвалила академічна транслітераційна комісія 16 листопада 2000 р. На нашу думку, вона становить практичну цінність у зв'язку з інтенсивним розвитком прикладної та комп'ютерної лінгвістики, багатомовних текстових корпусів і баз даних, набуттям мовою технологічного статусу згідно із сучасними вимогами щодо ефективності міжмовної комунікації.

Автор наголошує, що згідно з резолюціями ООН IV/20 «Про зменшення кількості екзонімів» (1982 р.) та V/13 «Про переважність національних офіційних форм географічних назв» (1987 р.) авторієм *Ukraina* (Україна) — це основна форма подання назви нашої держави. На його думку, іншомовні екзоніми *Ukraine* (англ.), *Ucrania* (ісп.), *Ucraina* (іт.), *Ukraina* (пол.), *Oukravía* (гр.) тощо є лише допоміжними формами, що їх можуть уживати носії відповідних мов у внутрішньому спілкуванні. М. О. Вакуленко переконує, що така двоїстість представлення іншомовних

онімів у вигляді орфографічно трансплантованої (транслітерованої) та видозміненої відповідно до фонетико-орфографічних особливостей мови-реципієнта форми відповідає потребам практичної мовної комунікації і тому набула значного поширення. Так само українська латиниця, на його думку, повинна слугувати основою, вихідною точкою для засвоєння світовою спільнотою українських назв. Він підкреслює, що українська латиниця подає головну, загальну форму латинізованого представлення українського тексту, не зорієнтовану на конкретну мову, і поширюється на імена в закордонних паспортах, назви українських суден і підприємств, написи на вивісках, назви вулиць і станцій метро тощо. А локалізація українських мовних фактів у середовищі певної мови, що є необхідним і завершальним етапом їх адаптації, на переконання дослідника, має спиратися саме на цю форму, бо вона точно й однозначно відображає вихідний кириличний текст з урахуванням фонетико-орфографічних особливостей мови-реципієнта (англійської, французької, іспанської, італійської, німецької, китайської та ін.).

Необхідність упровадження української латиниці, на думку М. О. Вакуленка, зумовлена європейськими перспективами України та інтенсифікацією її міжнародних контактів, що потребують адекватного мовного оформлення багатомовних / різноалфавітних текстів і банків даних. Важливим і актуальним є висновок автора про те, що еквівалентність кириличного і латиничного мовного обличчя України є необхідною умовою її успішної інтеграції у світовий мовно-інформаційний і економічний простір.

Водночас у монографії варто було б докладніше висвітлити практичне значення отриманих результатів, зокрема конкретніше сформулювати пропозиції щодо правопису в частині відтворення запозичених слів і використання української латиниці.

Оцінюючи рецензовану монографію загалом, зазначимо, що вона є вдалим досвідом комплексного, міждисциплінарного підходу до дослідження термінів і терміносистем, має важливе теоретичне значення і практичну цінність для розбудови сучасної термінологічної науки.

З. ВАЛЮХ